

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

Козацька Пімста

Оповіданє
з козацької старовини.

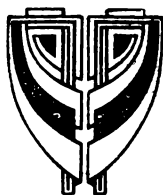
Виникер, 1916.

НАВ'ЯДОМ РУСЬКОЇ КНИГАРНІ, 850 МЕРНІ СТ.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

Козацька Пімста

Оповіданє
з козацької старовини.

Вінніпег, 1916.

НАКЛАДОМ РУСЬКОЇ КНИГАРНІ, 850 МЕЙН СТ.

I.

Хоч би ви і знали Красноставці на правобережній У-країні, то вони тепер не те, що у давнину. Тепер усе на світі перемінило ся, переіначилось, а з колишніх Красноставців то тільки і слави, що став великий, розлогий остав. А і того ставу не тільки тепер, що колінь-то, та й не такий глибокий. Здебільшого комішем поріс, а то і висох вчасті.

В давнину тут було инакше. Став був ширший і більший, а ціла околиця поросла старим дубовим лісом з великими та глибокими балками, в які могло кілька сотень людий враз з кіньми скриги ся. — За ставом стояв тут в давнину пишний, кам'яний замок пана Овруцького. Замок околений високим муром та глибоким ровом з того боку, де не було ставу, з відкілья запливала вода у той рів. У тім красноставецькім лісі починаєть ся наше оповідання. О тім Красноставчани, хоч і саме село не на тім місці стоїть, добре тямлять. Столітні діди показують своїм малим правнукам те місце, де стояв панський замок. Оповідають, що є там ще глибокі, темні муровані льохи, а в них і скарби заховані, та ніхто би не поважив ся за ними порпати, бо шильнує їх якась нечиста сила. Красноставчани оминають з острахом те місце, поросле буряном і терниною, а кому вже конче прийшло ся туди переходити, то хрестить ся хоч би і в день. Є і такі люди в Красноставцях, що чули у сій замковій руїні серед бурливої ночі пекольні стони, крики та зойки, начеб кого мучили. Говорять, що то душі замучених людий так голосять, та хіба що не за собою, а за тим паном, що тут у давнину жив, та людий катував.

Та пек біді та осина! Дух святий при нас хрещених! а ми вертаймо в ту давну давнину яких три сотки літ від нас,

в ті страшні часи народної розпуки і лютого гніву українського народу на панів-гнобителів, в часи нашої кривавої гайдамаччини.

Було се одної літної ночі. Місяць вже заправ, блищали тільки на блакитньому небі ясні зорі, начеб хто дукатів розсилав. На дворі було тихо, навіть вітрець не подув. Навіть нічна птиця заснула.

Малою доріжкою красноставчанського ліса їхало двох козаків і тихо між собою розмовляли.

— То ти, Карпе, справді не знає якою смертю твій покійний батько загинув?

— Не знаю. Як мені се знати? Тоді я ще дїтваком був, тай то ще не дїждав кінця його кончини, бо мусїв втікати перед панським гнівом. Я тільки лише тямлю, що тої страшної днини вернув покійний батько з замку якийсь не свій. Був знеможений, подряпаний на лиці, блідий, зі скаліченою рукою, з якої кров йшла. Мама питає: що тобі, Петре, сьогодні приключило ся? — Нічого, каже, пригоду з конем мав. Чортівський кінь, трохи мене не роздавив. Не міг мене з сідла скинути, так впав враз зі мною на землю, притолочив мене, та кричав, чортова твар, мов свиня. Я ледви видобувсь з під нього, костий собі напняв та руку скалічив«...

— Дати тобі їсти? питає мама...

— Чогось не хочеть ся.

І сїв батько кінець стола, спер голову на руки і чогось важко задумав ся. А я сиджу біля печи на землі, та дивлю ся на батька. Мені жаль стало, що батько не взяв мене на коліна, не поіграв ся зі мною, а то і не глянув сим разом на мене. Та не було мені часу заплакати, бо в тій хвилі счинив ся під нашою хатою якийсь гамір.

Мама глянула крізь віконце, та йно руками сплеснула, мов нежива стала.

— Ох, лишенько, панські гайдуки ідуть.

А у нас, коли було хто крикнув: панські гайдуки йдуть в хату, то те саме, як би казав: Татари йдуть.

Батько прокинувся з задуми і підвів голову.

Війшли гайдуки в хату, вхопили мов чортяки мого батька тай вивели. Батько мов неживий, не боронив ся. Мама стала голосити та не давати. Її потягнув гайдук нагайкою по плечах, аж кров крізь сорочку виступила, а другий штовхнув кулаком в груди. Вона впала на землю, а батька повели в замок. Я страх налякав ся і цілий задубів.

За батьком побігла і мама, а я став плакати. За якийсь часок вбігає в хату Прокіп Верета, побратим мого батька, а мій хрестний отець. хопив мене на руки.

— Втікаймо, каже, Карпе, бо біда буде. Він поніс мене затилками, огородами, аж заніс мене до ліса, де ми тепер є. Тепер вів мене за руку, бо аж задихав ся несучи мене. Ми війшли в таку гушавину, в якій я ще до тепер ніколи не був. Не тямлю як довго ми йшли поки не зайшли в хату старого лісника Прокопа Самійленка. Я його добре знав, бо він приходив в нашу хату і приносив мені кришку меду. Тепер вони щось пошентали між собою, і мій хрестний батько вернув ся в село, а мене оставив тут. Я плакав та рвав ся до мами. Старий заспокоював мене, як міг, дав меду, хліба. а коли се не помагало, то став мене лякати гайдуками. Се помогло. Я затикав рота руками, щоб плачу не чути, поки не заснув. Не знаю, як довго я спав. Мене розбудили серед ночі. В хаті побачив я двох козаків. Один сивовусий вже, а другий молодий. Коли вони в хату прийшли і звідкіля взялись, я не знаю. Той старий став зараз до мене підморгувати, забавляти, всіхати ся, та пестити.

— Збирайсь, козаче, в дорогу, каже, поїдемо...

— До тата?

— Егеж, до тата, до мами, — ну — швидко.

Тоді я цілком зі сну прочунав ся, бо заснаний був.

Мене загорнули в кожух і посадили на коня. Сивовусий козак Охрим Чепурний держав мене напереді на сідлі.

— Здоров будь, Прокопе! гукав Охрим.

— Благослови Боже в щасливу дорогу, — гукав Прокіп.

І ми поїхали лісом. Така їзда вколикала мене і я заснув.

Прскинув ся над раном коли я станув серед ватаги козаків. Вже було рано.

А ти що, Охрime, хлопця придибав? Чиє воно? — питає ґтаман.

— Козацька дитина, каже Охрим.., таке мале, а вже від мученицької смерти втікати мусить.

Я того всього не розумів. Від якої смерти я втікав?

Хибаж дід Прокіп мене бити хотів. Він був для мене все такий ласкавий, меду мені приносив..

...

Щось старий Охрим не так говорить, думав я.

Побули ми там одну днину, відпочали. Я привик до козаків. вони до мене. Іграють ся зі мною, голублять, на коня саджають, дають пістоль у руки, шаблю, та сміють ся, що піднести не можу.

А мені від часу до часу нагадасть ся мама, тай плачу.

— Не плач, козаче, кажуть до мене, не ладно козакови плакати. Ми тебе заведемо до мами, що пригорне, приголубить мов рідня, та ще й до сну заколише, пісеньку заспіває... не журись.

Ми рушили в дорогу. Їхали цілими днями, ночами, вже не тямлю як довго. Та мені в дорозі дуже подобалось. В степу було так гарно, соняжно, тепло. А вони, мої рідні, берегли мене мов ока в голові. Та що тобі про се говорити... хиба ти не знаєш, як наш брат дітий любить?

Завезли мене спершу до якогось зимовика, де жив старий Охрим Чепурний. Коли старий йшов в похід, то віддавав мене на Січ, між ровесників. Впрочім ніколи зі мною не розлучав ся. А було верне звідкіля, то навезе мені цілу коницю всїлячини: іграшок, коників, буханців, колачів, медівників, що хоч греблю гати. А все мені говорить: »Слухай, Карпе, тям, що ти козацька дитина, що твого батька пан вбив. Тям, що ти з Краненоставців, Петра Кожуха син, що з тебе має вирости козак на славу. Служи вірно товариству січовому, матері Січи. Тям, що тобі треба за батька-мученика пімстити ся. Виростеш, козаком будеш, то поїдь до Красеноставців, а там розпитай за Прокопом Веретою. Він тобі хрестним батьком приходить ся. Мені передав тебе мій старий товариш,

теж Прокіп, та вже не Верета, а Самійленко, — либонь вже не живе, — »возьми, каже, сироту Кожушенка, та втікай, бо у мене не конче безпечно йому пробувати«. І взяв з мене слово, я його додержую і виховую тебе в страхі божім, по козацькому закону.»

Так говорив мені старий Охрим Чепурний пераз, поки живий був — царство йому небесне, та земля йому пером.

Опісля вже знаєш, що зі мною було. Я виріс і козаком став, хоч не першим, але й не послідним. І тепер пора сповнити обіт, повинність синівську, та за батька німстити ся.

— А знаєш ти дорогу в Красноставці бодай?

— Ми вже либонь біля Красноставців. Се неперемінно красноставецький ліс. Потрапимо до села, то про все розпитаємо. Тобі, побратиме, спасибіг, що не лишив в пригоді, та пішов зі мною...

В тій хвилі виїхали на край ліса. Здалека чути було лай собак. Тут либонь і село буде. За тим голосом поїхали прямо. Світла ніде не було видно.

Невдовзі забовваніли в темряві верби і козаки віхали в сільську вулицю.

Собаки загавкали ще дужше.

— Господь знає, як за тим Веретою розпитать? говорив Карпови Максим, побратим його, розглядаючись в темряві. Воноб так найкрасше було, як би м сюди віхали непомітно, щоб жива душа про нас не дізнала ся.

Вони станули серед вулиці не знаючи куди їхати.

Попід пліт хтось надійшов. Коні форкнули і поступили на бік. Карпо нахилив ся з коня:

— Ти чоловік, чи хто?

— А хибаж скотина? відзиваєть ся той незнакомий, не бачиш?

— Колиб бачив, то би й не питав — скажи, будь ласка, де тут живе старий Прокіп Верета?

— А чого тобі до його треба?

— Вибачай, добрий чоловіче, та я йому самому скажу, а ти лиш проводи...

— Не далеко і проводити, ми біля його воріт стоїмо.

Тим словом він відчинив ворота і впустив туди козаків.

Зачинив опять ворота, а відтак провів козаків поза хату, де стояла стайня.

Ось тут проведіть ваших коний, а самих у хату просимо. — Козаки позлізали з коний, підпустили попруги від сідла і повели на омацьки в стайню та поприпинали до жолоба.

— Ви коний розсідлайте, — до рана вам тут може бути безпечно — я зараз коням сіна підкину.

Як з тим упорались, ювів козаків у хату і застукав легко в віконце. В хаті заворушилися, заговорили якісь голоси. Відтак скрипнув засув, відчинилися двері і козаки зайшли туди.

— А се хто? питає якийсь старечий голос, бо зараз закахикав.

— То я тату, гостий Бог прислав, діло до тебе є.

Заблиснули іскри від кресила, роздував ся вогонь і заблимав каганець. За той час Веретенко прислонював світою віконце.

До козаків приступив, старий, сивий чоловік з каганцем, і став їм пильно придивляти ся.

— Невжеж Запорожці! — давно не видав.

— Здоровий був, батьку, чолом тобі бемо...

— Здорові будьте, панове товариство, — просимо гостей сідати... а ну, Ганю, вставай, та гостий приймай, гукав старий за піч, де спала невістка...

— А хибаж я сплю? відзиваєть ся із печи Ганя — хибаж не я дверий відчинила?

— Ну, гаразд, гостий нагодувати слід...

— Не пізнавш мене, батьку? питає мягким голосом Карпо.

Старий став ще пильнійше приглядати Карпови.

— Мої старечі очі вже не довиджують. — Мабуть вже давно тебе не бачив, коли і по голосі не пізнаю... Хто ти будеш?

Твій похрестник Карпо...

Кожухів син? крикнув старий... моя дитино люба — най тебе обійму — Боже, такий дїтвак був, на руках малого носив, а тепер козак мов дуб!... Добре, що ти приїхав, а то і не застав би. Мені вмирати пора... Ти звідкіля?

— З Запорожа, прямо з Січи... Приїхав тебе відвідати, батьковій могилі поклонити ся, та з паном розплатити ся, коли ще живий, вражий син.

— Тихи є! враг його не взяв, здоровий та тямистий, мов кабан... Та коли вас лише двох, то про розплату і не думай, а гляди, щоб перед зорею і духу з вас не було. Втікай звідсіля, коби далі. Тут Запорожців на паль застромлюють, коли витровлять та піймають...

Втечемо, як буде треба...

— Та про те опісля — ви голодні, тай відпочати треба.

— Ну, Ганю, чому ти, начеб нічого?

Ганя прикрила стіл, поставила фляшку з горілкою, миску з варениками, хліб, кашу...

— Не великі у нас статки, говорив Верета лїзучи на свою лежанку — та чим хата богата... На лїшне не спроможемо ся, хиба на пісню страву.

Усю працю пан забирає.

II.

Козаки посїдали за стіл і упїтали вареники, хоч пісні.

— Чи вас не завважав хто, як сюди вїздили? спитав старий.

— Хиба сей чоловік, каже Карпо, вказуючи на Веретенка.

— Се мій син, Максим. — Ти тямш, Максиме, Петра Кожуха, що під панськими княми душу віддав?

— Чому не тямлю?

— Здоров, Максиме, каже Карпо, простягаючи йому руку, — мого побратима, а ось сего теж Карпом кличуть... Та чого ви з біса вуса попідтинали? Аж смішно, питає Карпо, підкручуючи бадьорно свого чорного вусика...

— Не смій ся Карпе, так пан велїв. Усі Красноставчани вуси стрижуть, а як нї, то гайдук вимикає.

Пан каже, що довгих вусів не можна носити, бо не зможе опісля відріжнити свого підданця від гайдамаки...

— Кумедний ваш пан... далі прикаже вам вуха та носи обрубувати..

— До того не дуже далеко... Та як би воно ні було, а вам перед зорею втікати треба...

— А хибаж що?

Хибаж я тобі не казав, що як двораки вас звітрять, то не вийти вам звідсіля живими. Наш пан на Запорожців як пес лютий. Він боїть ся бунту, боїть ся втікачів на Запороже. А народ такий прибитий, що на ніщо не спроможеть ся сам від себе. Досить буде, коли ваш кінь форкне або зарже, то влетять сюди непрохані гості, вас на паль, а мене під кий...

— А у вас коний нема?

— А нема, ми волами робимо тай їздимо. На кони міг би хто втечи між козаків, тому пан і коний заборонив мужикам держати...

— Тьфу! на його голову. Та нам, батьку, ніяк завтра від'їздити. Не по те ми сюди приїхали. Тут денсбудь сховаємо ся в лісі, а відтак коли доконаємо свого, то й поїдемо. Небезпеки ми не боїмось, на те ми й Запорожці. У нас ціле жите, то одна небезпека. Ми привикли до неї, як до сонця, і на небезпеку не зважаємо... Та коли ми вже при божій помочи, потрапили до твоєї хати, так розкажи мені, будь ласка, усе до чиста, що з моїм батьком, з мамою було?

— Довго би воно розказувати, та коли раді слухати, то лягайте відпочати, а я розказувати буду, поки заснете...

— Слухаючи такого не заснеш, каже Карпо.

Постелили козакам соломи серед хати. Вони полягали та закурили люльок, а старий верета говорив так:

— Отець теперішнього пана — пан Овруцький заснував слободу Красноставці, закликав сюди людей, обіцявши великі полекші на трийцять літ.

Народови нашому було тоді на світі тісно, хоч тої землі святої тільки, що конем не обідеш, птахом не облетиш. З одного боку Татарва шарпає, з другого Ляшня тисне. Не стало старого Хмеля, ляшня розпаношилась та Москва витягає свої тігті. Люди не знали куди дітись. На Україні не було ладу, бо і старшина козацька гризла ся між собою. Кождому хотіло ся відпочати хоч трохи, та зажити спокійним життям. Польські пани брали землі, кілька хотіли, та закладали сло-

боди. Так зробив і старий пан Овруцький. Народу збіглося до нього з усіх усюдів. Зорали степ, викорчували трохи ліса, а панови замок поставили над великим ставом, де і пан міг мешкати, і народови було де в пригоді захистити ся. Околиця плодюча, звіра в лісі досить, риби в ставі й не перелічиш.

Гарний наш став, від того й наше село Краснаставцями прозвали.

Під старим паном жило ся нам як в Бога за пазухою. Народ його любив, а тому й не вважав на заporучені нам вигоди, лише помагав, коли треба було, з власної охоти. — Пан знав кожного з нас, до хат заходив і помагав нам як брат. У тій закутині стало нам добре і безпечно, і ми стали багатіти. — Вивозимо звідси цілими фірами мід, віск; звірячі шкіри, вивозимо скот, вівці, та ховаємо червінці.

Аж не стало нашого доброго пана. По його смерті засів замок його син Станіслав Овруцький. Тому було тоді 18 років, як приїхав по смерті батька з Варшави. Перед тим ніхто його тут не бачив. Наш пан старий вдівцем жив. Про сина чували ми лише від двораків, що в Варшаві вчить ся.

Приїхав він сюди з цілою чередою гільтаїв, таких як сам. Старих слуг понаганяв всіх і завів невний порядок, та став по своєму господарити. Нам, слобожанам, наче-б світ плахтою закryw.

Усіх взяв молодий пан за чуба. Понакладав відразу на нас всілякі драчки, податки, про які ми перше й не чували. Таке хіба сам чорт видумати зможе. Відтак став слати народ на панщину.

Післали ми до нього депутатів з громади. Так а так, кажуть, нам ще час не виїшов, який заporучив нам грамотою його покійний батько, — царство йому небесне.

Пан казав наших післанців вибити. Чи чував хто таке, щоб післанців, людей вибраних з громади, зневажати! Се довело нас до краю. Ми збунтувались та панських отаманів, що на роботу кликали, здорово вибили та прогнали. Тоді пан вивів на нас своїх драбів з рушницями, ще й кварцяне військо на поміч прикликав. Чимало наших полягло тоді у бою, та їм легше було ніж тим, що остались. Нас покарали по звірськи. Трох передових людей вбили на палю, другим по-

зрубували голови, — ну, а не було такого, щоб не набрав кнів аж до крови. Ми хотіли втікати в світ за очі, бо як тут з паном міряти ся? У нього шаблі та рушниці, а у нас хіба коли, сокири, та мотики. Та як нам було втікати? Хто самітний був то і втік.

А сімейний чоловік не втече! У нас жінки, діти. як з тим крамом утечеш? До того ще сторона не певна. Вийдеш край ліса то і в татарську петлю попадеш.

І ми остались на місци, корились, гнулись, тай бідиїли. Пан здирав з нас, що дало ся, заставляв до роботи, що йому на думку прийшло. Що ми намучились, заки мурований замок поклали, та довкрути муром обвели?! Рили ми землю за пригожим каменем, піском, добували, обтісували. Скінчили ми се, забaglось панови греблю довкрути ставу гатити. Серед ставу треба було покласти острівчик, та так, щоб зараз і з лісом. Треба було землю з далека возити, цілі дерева з землею сюди таскати. Що тут народ намучив ся, а скільки нашого в болоті потонуло.. На тім острівчику поклав пан нашими руками палатку, де пани бенкетують, дуріють...

А податки повигадував всілякі: є в тебе воли, так плати волове. Є пасіка, плати очкове. Від борошна беруть суховельщину, беруть плату від голови — поголовщину. Та ти й не знаєш кільки з тебе візьмуть. Візьмуть і всьо, коли так панови захочеть ся, а ти затни зуби в стїну, жий з чого хочеш, або здохай.

Та все те ще би нічого, та не маєш ніколи супокою, не знаєш що тебе жде завстра, або й за годину. Пан любив над народом збиткуватись. Особливо ласий був на гладкі омлоди ці та гарні дівчата, як кіт на сало. Було, як котру покмітить, або посіпаки йому донесуть, так не жити-ж її. Люди ховали своїх жінок та дівчат по льохах — нічого не допомгло. І там їх гайдуки найдуть, витягнуть в ночі, на замок занесуть. Побавить ся нею пан з своїми товаришами, а відгак іде дворам віддасть на поталу, на сором. А котра непокірна трафить ся, то нагайками на смерть засічуть.

Богато нашого жіноцтва, щоб уйти сорому, накладали на себе руки, топили ся, вішались... Господи святій! Кілько ми натерпіли ся. Хто був сам, втікав до козаків — за те би-

ли його батька киями, що не пильнував. Кілька разів приходили местники скарати його, хотіли замок здобути... Та ба! твердий був замок, нашими руками збудований. Ніколи не повелось. Пан осторожний був, військо наємне удержував, гарматами бапти обставив.

І на тих бенкетуючих дармоїдів, на те розбишацьке військо йшла наша праця, наш труд кervавий...

Не можу усього тобі розказати, бо серце кривавить ся, коли все те згадати. Які муки вигадував пан на покірних, то хиба сам чорт у пеклі таке вигидає на грішників.

А ми терпіли, мучились, тратили у собі образ Божий, ми стали скотеніти, і топили своє горе в горілці. А горілку ми мусіли купувати у пана.

— А тепер вам лекше? — питає Максим..

— Пожди, усе розкажу, не забігай у пекло поперед батька...

Біда була, тай годі. Та я тобі, Карне, про твого батька розказати хочу.

Твій батько на Запорожу був, а вже до коний перший мистець. Не було такого коня, якого би він злякав ся та не уговкав його, що опісля хоч дитину на него заджай.

Покійник казав мені, що давно би втік на Запороже, та жаль йому жінки та дитини, се-б то тебе. Він нас любив до безтями. А як же на Запороже з жінкою та дитиною утікати? А кинути вас на поталу не хотів. Не раз говорив до мене: »Проклята будь година, в котру я одружив ся!«

Згодом він вигидав таке, і мені з тим звів ся в тайні. »Візьму, каже, вкраду в пана пару коний, сяду з жінкою, та дитиною і махну в світ«. Тим він тішив ся мов мала дитина, і був би того певно доказав, як би не стала йому понерек одна пригода, яка невдовзі приключила ся.

Одного разу роздобув пан якогось заморського коня, самого чорта. Казали, що великі гроші за нього дав. Та то був діявол не киль. Бе, кусає, квичить, мов безрога, приступити до себе не дасть. Двох конюхів на смерть вбив, одному відкусив ніс. А коня того потреба було що дня вичистити, вимити та вичесати, бо пан що дня навідував ся, та кожде недбалство нагороджував киями...

Твій батько мусів того коня уїздити.

Пан каже:

— Коли його за тиждень не віздиш так, щоб я міг на нього сісти, то звелю тобі сто нагаїв всипати.

Заки коня осіддали, треба його було вязати мотузами, Вивели відтак осідланого зі стайні на уїзджальню і передали батькови. Сердега перехрестився тричі і мов той птах вискочив на коня.

Кінь мов опалів. Він дер під собою землю, ставав дуба, скакав в боки, квичав, та нічого не вдівав.

Батько неначеб приріс до нього. Тоді кинувся клятий на землю і придавив твого батька, трохи кісток не поломив. Батько якось визволився, випарив нагайкою, та опять на нього вскочив і таки переїхався по уїзджальні кілька разів. Кінь трохи освоївся, але подрапався падаючи, а на його мягенькій шкірі знати було басамани від нагайки.

Батько змучений, подрапаний пішов на часок до дому.

По сніданню прийшов пан Овруцький в конюшню, поглянути на коня. Як побачив подрапаного коня, то аж скипів від злости, бо став сміятися. У нього така вдача, було, що чим більше лютував, тим більше сміявся. Катовані люди стогнуть, плачуть, кричать з болю, а він регочеться. А той його регіт страшний був, чортячий. Від нього кров в жилах застигала. А при тім його очі вогнем сиплють, а рот викривить мов у сатани. Зареготався тоді пан і приказав гайдучкам привести батька. Я при тім був, бо того дня приказали мені чистити конюшню. Хотів побігти передом, остерегти батька, та ба! Пан заєдно на мене дивиться, начеб хотів мені сказати: ану, зважся, то зараз повісити звелю. Я аж зазмер зі страху, ногою порушити не можу.

Привели батька.

— Ти що мійому коневі зробив? питає, та за кожним словом: хі-хі-хі, ха-ха-ха!

Батько говорить сміло, виправдується, що инакше коня не уговкає.

— Я тобі казав, бережи мого любимця, як зіниці в голові... Я начислив дев'ять пасмуг на його шкірі від нагайки. За кожду дістанеш десять київ... вязати його! і знову рего-

четь ся. — Хочу бути справедливим: ні одного більше, ні одного менше, а рівно дев'ятьдесят...

Твій батько дужий був, і став боронити ся, гайдуки розмітував мов снопами. Двох вбив таки кулаком. Зацідив так здорово по висках, що гайдук йно позівнув.

На нього кинула ся ціла череда, поки не звалили з ніг, а відтак звязали мотузами.

Пан взяв ся за боки та регочеть ся, а двораки за ним.

Стали батька бити. Бють поволи, раз за разом від карку до п'ят, та числять поволи, мов через зуби цідять. А він, мученик, ні пари з уст.

Затиснув зуби і мовчить, наче неживий, навіть не здригнє.

Тоді прибігла твоя мама. Вона стала голосити, прпшала панови до ніг, та просить, благає. Щоб з каменя серце, тоб зворушило ся від того плачу. А пан лише регочеть ся по своїйому, тай каже до двораків:

— А ви, гільтаї, чому крили переді мною, що у мойому селі така гарна молодиця? Зараз її взяти до покоїв, та гарненько передягнути, вбрати, мов кралою...

Тоді мама встала миттю з землі.

— Не діждеш, собачий сину, мого сорому — крикнула не своїм голосом небога, — та заки отямилась, вона з цілої сили зацідила пана кулаком межи очи, а далі хватила кігтями за лице, а другою рукою за горло.

На силу служба відорвала. Пан стояв з закервавленою пикою, наляканий. Спершу не міг слова промовити, а далі як зарегочеть ся:

— Ха, ха, ха! Обох убити киями на смерть, а коли у тих харцизів щенята є, то і тих потопити в ставу. Не можу в моїй маєстности терпіти ні вовків, ні вовчинят...

Приказ панський був зараз виконаний. Поклали небогу на землю і бють киями вже без розбору — куди попало. Я вже не ждав далі. Зробила ся метушня, а я поза гайдуків тай за браму. Уже не поможу, гадаю собі, а тебе вратую...

Як я тебе спрятав і вернув до дому, то вже й вечер настав. Я пішов вже смерком на замок. Служба мов біля мерця. Ходять один поза другого, мов сновиди, та йно перешіпту-

ють ся. Кажуть, що пан лежить хорий, — рауу вилизує. Та мені се байдуже, я за своїми шукаю. Твоїх батьків до рова викинули. Йду там, надибав першу маму. Вона нежива. Батько доходив, бо ще дихав. — Пан наказав під карою смерти хоронити їх. Їх хрещене тіло мали поїсти пси. Я приповз до лица батька.

Хто се? — питає.

— Се я, Прокіп, шепчу йому в ухо.

— Чи Карпика справді втопили?

— Ні, кажу, я його вивіз в безпечне місце.

— Спасибіг тобі, брате, простогнав. — Дай води, страх хочеть ся пити.

Пішов я плачучи за водою. Набрав в шапку, та заки вернув ся, страдалець був вже перед Богом.

Узяв я його на плечі й поніс у ліс. Відтак вернув я і маму відніс теж. Опісля приніс я заступ та почав копати могилу, щоб християнського тіла звірі не рвали.

Ніч була темна. Ніхто мені не перебивав. Я викопав глибоку яму на потемки, поклав трупів побіч себе, перехрестив, молитву відмовив і заснав землею. Все сіріло на світі, як я скінчив свою роботу і прикрив могилу травою та сухим листем...

З тяжким, закрівавленим серцем слухав Карпо сього оповідання. З очий котили ся сльози горохом. Тепер встав з своєї лежанки, пристав до старого, став його цілувати по руках, відтак пригорнув своєю буйну голову до його грудий і заплакав в голос. —

— Успокій ся, мій сину, каже старий. Їх мука давно уже скінчила ся, вони тепер щасливі у Бога. Жили тут по бо-жому, любили ся, то там певну нагороду дістали. Через свою мученичу смерть вони свої гріхи спокутували.

— Хибаж можна не плакати, слухаючи такого? Таж се ніхто другий, як мої рідненькі батько, матір.

— Чи ти лише того сюди приїхав із Січи, щоб про се довідати ся?

Не тільки того я приїхав. Я приїхав, щобн їх смерть помстити.

— Ти з лопатою на сонце йдеш. Вас лише двох, а в селі помочи ти не знайдеш...

— Мені помочи чужої не треба. Не так я пімщу ся, як би ти гадав. Моя пімста буде... діявльська, гарна...

— З вогнем ти іграєш ся, козаче, гляди краще, щоб тебе в селі не було, поки на день вибереть ся.

...Рано вже в замку знати-муть, що в селі є Запорожці, а тоді вас піймають, позрубують буйні голови, а мене княми убють до смерти, що я вас не видав зараз.

— Не журись, ми зараз звідсіля поїдемо, а тепер розкажи мені далі, що пан робив з того часу, та що він тепер робить...

— Як пан вилизав ся з рани, ще лютіїший став, та вже не довіряв людям і нікого не припускав до себе з близька.

Людий мучив як перше, а перед п'ятнайцяти роками він оженив ся.

— А діти у нього є?

— Довго не було, аж згодом. Тепер є у них п'ятилітній синок, Стась. Пані дуже добра людина, за народом обстає. Та пан її мучить, знущає ся, кажуть, що її любить. Вона бідна. Та вона на те не зважає, а обороняє бідних людий, як може. Коли пана нема дома, вона по селу ходить, вступає до наших хаток, людий спомагає, чим може. Та все плаче, бо-га, та людий просить, щоб її дитини не проклинали люди. А вони її всі страх люблять, ангелом зовуть. То справді ангел.

— Вона Ляшка?

— Либонь, що так. Вона нераз каже, що збирала ся втікати до своїх, та її бідного народа жаль.

Ми її віримо, бо вона не може говорити неправди.

— Вставай, Максиме, каже Карпо до свого товариша, — нам пора.

— Кудиж ви, сини мої?

— Опісля знати-меш. Тепер лише благослови на святе діло, батьку, хоч нерідний, та щирий...

— Що ти, Карпе, загадуєш у двійку? питає наляканий Прокіп.

— Опісля почувеш. Коли би нам не повелось, то і об тім знати меш. Тоді помолись Богу за наші грішні дуни.

— Та ти хоч пані не чіпай, чуєш? Вона свята.

— Ні, я її пальцем не рушу, коли вона справді у тебе така свята. У тебе друге діло на думці.

Старий перехрестив їх і вони вийшли. Вивели коней і поїхали в ліс. Ще стояла глуха ніч. Максим Веретенко зачинив за ними ворота.

Заїхали в найбільшу гущавину. Як йно стало на світ заносити ся, Карпо подав ся на край ліса, полишаючи товариша з кіньми. Він хотів розглянути околицю, та звідси з поза коминців, що росли з сього боку в ставі, нічого не видно. Карпо виліз на високого дуба і звідси побачив цілу околицю. Зараз при лісі починав ся великий став і простягав ся аж до замкового муру. На мурі стояли високі башти з гарматами в вікнах. За муром пишав ся гарний замок екритий мідиною бляхою та черепом.

При замку була одна висока вежа з годинником. З відси певно було видно цілу околицю. Біля замку з одного боку росли за муром високі дерева. Їх грубі гіллі перехилились аж через мур. Став притикав до замкового муру лише з одного боку. Далі окружали замок широкі рови, в яких блищала вода. Вода в ставі була спокійна, рівна мов зеркало.

Карпо придивив ся усьому добре, заки зліз з дерева, і пішов до коний. Та як же він счудував ся, коли не застав тут Максима, а коні стояли з позавязуваними мордами.

— Що се за причина, подумав Карпо занепокоєний. Хибаж його вислідили, та піймали? Та Максим не дав би себе взяти так мов барана. У нього пістолі і шабля не абн яка. А чомуж би і коний не забрати? Хибя що засіли на мене. Ну, пождемо, побачимо. Карпо порозв'язував коні, і вони стали зараз обгризати галузки та скубати траву. Карпо приляг на свиті і закурив люльку.

Ждав так до полудня і вже справді неспокійний був за свого побратима. Аж від разу почув шелест меж корчами. Він підвів ся з землі, добув пістоль і натягнув молоток.

— Чейже тобі не прийшла охота стріляти до побратима — заговорив Максим, ще заки показав ся.

Карпо дуже зрадив.

— А ти куди блукав?

— Дороги шукав. Коли прийдець ся втікати, так щоби **знав**, в котрий бік.

— В лісі не здибав нікого?

— Лише одного медведя, а більш нікого.

— А звідки ти знав, що нам втікати прийдець?

— Хибаж се штука відгадати? Від чогож я козак? **Чей-же** не гадаєш брати замок приступом у двох. Ти щось иншого задумав, тай не питаю тебе. Коли буде треба, то сам скажеш...

Тепер полягали оба на землю, а Карпо почав оповідати про свій замисл...

III.

Пан Овруцький почував себе у своїм замку цілком безпечним. Він знав добре чого від своїх хлопів сподівати ся, і тому держав себе обережно. Замок був околений водою і глибоким ровом. Сюди вели лише дві брами напротив себе на замкове подвіря. Одна брама була забита; заходили лише одною залізною, що вела під високу башту, на якій стояли гармати. На баштах сторожило наємне німецьке військо. У замку заведений був військовий порядок. Військом командував Німець — офіцер, якого звали ротмістром. Йому платив пан добре і тому він йому вірно служив.

Вже два рази намагали гайдамаки здобувати замок, та ні разу їм не повелось. Хиба своїми трупами замкові рови загатили.

Від посліднього гайдамацького набігу пан Овруцький став ще обережнійший. Він знав, що гайдамаки йому не вибачуть того, та що їх в околиці повно. Тому він, боячись о себе, не виходив з замку нікуди. Він й до сусідів панів бояв ся навідуватись і перебував, коли не в просторих замкових покоях, то замковім огороді. Тут йому не ставало хиба птичого молока. Усе мав, чого душа забажала.

Покої були гарненько і багато прибрані. У городі всілякі цвіти, дерева, були й такі непривичні до нашого сонця, що їх треба було під зиму вкривати соломою. На замку жило багато веселих дворахів, приїздили гості і перебували тут цілими тижнями або й довше. До того держав пан ще італій-

ських музикантів та співаків. По цілих днях та ночах лише гульня, музика, співи театри... І ту всю громаду дармоїдів треба було заплатити, нагодувати та напоїти, і на все те мусів достарчати засобів поневолений український хлопець своєю працею, кривавим потом.

З того, що пан Овруцький заєдно перебував у замку і нікуди не виїздив, він розлінився дуже і потовстів. Тільки було в нього руху, що яких дві години перед обідом проходжував ся по замковим огороді і то все в одну пору. Пан Овруцький любив жирно їсти та добре випити. Особливо при вечері не проступив ніякої страви. Його кухар Француз вигадував що раз нові страви, а пан нічого не жалувал, що-би лише було що добре і багато їсти. — Такий тоді у панів звичай був. Столи мусили вгинати ся від срібної та золотої посуду та такого множества печеного і вареного, що булоб їм у дваццяттеро тільки людей обділити, та ще би стало. Народ завмирав з голоду при тяжкій праці, а пани їли аж животи тріщали. Решту їла служба, останки доїдали папські собаки, тай ще лишало ся. У панів називала ся добра гостина тоді, як всі понаїдали ся до несхочу, тай ще половина лишила ся. Хто-б давав гостям тільки лише, що треба, такого прозвали би скупягою, і всі би його виминали.

Пан Овруцький наївши ся при вечері до сита, випивши вина, як усі товстяки при вечері, засипляв при столі. Тоді приходили два лакеї, брали його попід руки і вели в спальню. Тут його розбирали і клали в пухову постіль, де він зараз захропів.

Гості тим не бентежились: Вони тепер ще краще забавлялись, бенкетували аж до рана, поки їх п'яних не порозносила служба до їх покоїв.

Могли спати доки воля.

За те пан Овруцький, за порадою свого лікаря вставав ранше всіх. Вправні лакеї мили його, мов кабана, натирали, одягали в шовкову одіж і пан виходив зі спальні поперед усього до замкової каплиці, де ксьондз читав »мису«.

Вже то пани побожні були. Молили ся або казали другим за себе молити ся, та ся молитва не перепиняла їм зараз знуцати ся над своїми хлопами. У тім не бачили нічого зло-

го, бо-ж хлопа не вважали чоловіком, лише хамом, котрого Бог на те й сотворив, щоб працював на панів, вибранків божих, за яких себе вважали пани.

По »мши« ів пан снідане з жінкою і синком, а відтак виходили всі у замковий огород проходжувати ся. Туди жадних гостей не пускали. Пан хотів тут бути сам. За ним йшов один лакей, а малого Стася проводжала вчителька Французжанка.

Так було воно і того дня, коли Карпо з Максимом загадали виконати своє діло.

Як йно стало на світ заводити ся, Карпо роздяг ся до сорочки, здіймив чоботи, підперезав ся довгим мотузом, та заткнув за пояс гострого ножа. Він підкрав ся під замок, перепливав рів і скрив ся під муром в корчах. Відтак закинув мотуза за звисаючу гиляку і мов кіт видранав ся на мур. З тим мотузом пішов він дальше муром, криючись поміж галузи дерев, поки не опинив ся над самим ставом.

Тут ріс на мурі корч рябини. Карпо понавязував на мотузі гүзів, привязав один кінець до корча рябини, і по ній наче по драбині спустив ся в низ до огорода. Тут були під муром корчі і він скрив ся.

Не довго тут пересидів, як прийшло кількоро людей з мітлами замітати стежки в городі. Карпо слухав їх розмову.

— Сьогодні мабуть даремно трудимось, говорив один. — панство не вийдуть.

— Чому?

— Пані щось нездужає, а товстякови самому не хочеть ся рушатись, — розліїнив ся мов кабан...

Скажи ще раз так, най почує огородник, а тоді дістане ся тобі на горіхи...

— Добре кажеш, — от так вихопилось...

— Сьогодні пани на польоване вибирають ся...

— Вибирали ся, та не виберуть ся, налякались...

— Чого хиба?

— Вжеж не вовка, а гайдамаків. Канцелянови допесли, що в село приїздили якісь два козаки, Запорожці либонь...

Егеж! ну і що?

— То бо найбільше їх лякає, що ніхто не знає, ані звід-

кіля, ані по що приїздили, ані куди ділись. З рана перешукали гайдуки ціле село, кождіську хату, клуню, за кінським гноєм шукали і нічого не знайшли... Тоді капітелян велів того дворака виправити, аби панів не лякав даремне, а панів вспокоїв... Але в страху великі очі і вони таки боять ся.

— А як ти гадаєш: були козаки, чи не були?

— Були, каже шепотом, виїхали з ліса, віхали в село, а спісля мов під землю запали.

— Коби Господь милосерний прислав їх, може би панів трохи приборкали, та нам би троха легше жило ся..

— Мовчи! Життя тобі не мило? За таку зухвалу мову можеш повиснути.

— Правда! Спасибіг за острогоу. З болю то і язик не може мовчати, а все щось бовгнє...

— То його прикуси.. Капітелян мабуть таки звелить перешукати ліс...

— З козаками? Їх лише двох було. То либонь лише проїзд.

Головна сила десь недалеко має бути, бо двох чейже на таке зухвальство не зважили би ся. Таж то ціла Україна знає, що в Красноставцях козацького духу не сміє бути...

— Знаєш ти що? — Я завтра втікаю в світ за очі, вже по видержу... Впрочім чого мені тут оставати? В мене нема нічого...

Я круглий сирота...

— Ти дурний, Дмитре, колиб мені так, я би давно втік, а жаль мені батька, я втечу, а його на смерть вб'ють.

Дальшу розмову перебив огорожник. Вони оба стали пильно замітати. Другі люди пішли далі. Огорожник став їх латати чого дармують.

— Та сьогодні і так не прийдуть сюди ясновельможні. бо, казали, що пані не здужає.

— Який ти мудрий, каже огорожник, а я сам бачив, як всі йшли в замкову каплицю.

Карпо аж зрадів, почувши таке. Колиб панство сьогодні не прийшли, треба би тут сидіти до завтра, а ще чого ліпшого могли би його товариша в лісі винюхати, а тоді всьо пропало.

Тепер біля Карпа стало тихо. Робітники пішли далі. Довгенько сидів Карпо не рушаючи ся, поки не почув гамір від замку. Він розхилив легенько корч і дивився на стежку, вислану білим пісхом. Стежка була проста і тяглась аж до замку. Туди йшли ясновельможні панство. Попередом біг маленький білий, кучерявий песик, нетутешньої породи. Карпо аж зубами заскреготів з лютости і заляв. Собачка певно його зрадить і перепинить йому доколати те, що заміслював. Песик побіг геть наперед. Далі йшла якась худа пані, ведучи за руку малого хлопчика. Він був малий білий, дрібний, мов перце. Хлопець щебетав щось до своєї товаришкочого Карпо не міг розуміти. Подалі за ними ступали самі ясновельможні. Пані висока і струнка, а він мов кабан. Череватий, мов бочка. Живіт підперезаний богатим поясом телепасться за кожним шагом то в одну то в другу сторону. Видно було, що тяжко йому було ходити: ледво переваливався черевач з одної сторони на другу.

Карпо не мав часу їм приглядатися, бо цілу його увагу займала собачка. Вона прибігла в те місце скоком, несучи високо то одну то другу задню лапку і відразу занюхала Карпа. Вона стала приглядатися уважно Карпови, і раз залаяла. Карпо сидів мов скаменілий, та пильно дивився на неї. Песик приступив ближше, осмілювався, і став Карпа обнюхувати. Карпо блискавкою хопив його за мордочку, здавив так, що їй не пікнула, і відрубав одним замахом ножа голову.

Песик не видав з себе ні одного стону. Се діялося в густих корчах, і ніхто не міг його видіти. Карпо спрятався неспіка позасебе і сидів далше, поки не надійшов сюди хлопчик з товаришкою... Мов кіт на молодого воробця кинувся Карпо на йдучу пару і хопив хлопця під паху. Вчителька так налякалась, що заніміла зівсім, хлопець зверещав мов не своїм голосом. Тоді то і ясновельможні побачили що діється. Карпо скочив до муру і видрапався по мотузці на гору. Тепер закричала і вчителька і побігла против ясновельможних ломлючи руки. Та вони й самі бачили що сталося. Пані стала бігти що сила, випереджаючи черевача, що телепав своїм животом на всі боки. Тепер опять побачили Карпа. Він бо-

сий стояв на мурі, держачи в лівій руці вючого ся хлопця, а в правій окровавлений собачою кровю ніж.

Не пізнаєш мене пане Овруцький? гукав в низ, а очи в нього вогнем блищали. Я Карпо Кожушенко, твій підданий, а тепер вольний запорожський козак.

Я син того Петра Кожуха, якого ти велів киями до смерти вбити. Я син тої Кожупихи, що тобі пику розцарапила тай теж під киями згинула.

Я прийшов з тобою розплатити ся за тих мучеників... Правда, пане, що я добре справив ся? Коли тобі собачки жаль, то вона там під муром без голови, а впрочім ціла. А твого сінка таки не віддам.

— Геї служба! верещав черевач... ловіть харциза, нагороду велику дам!...

— Надбіг на той крик огорожник з помічниками, а локай побіг до замку людей прикликати.

— Не роби дурниць, пане, каже Карпо.. я не шляхтич, дітий вбивати не буду... А колиб ти наважив ся мене піймати і його мені з рук видерти, то кленусь Богом, що живих нас не дістанеш.... Та мені ніколи довго балакати. З тобою, пане ми ще побачимось. А по тім слові бувайте здорові!

Карпо обернув ся і шубовстьнув з високого муру в воду держачи хлопця в руках...

Пані обомліла. Пан дер собі волося з голови в розпуці.

В замку настала страшна метушня. Ніхто добре не знав що стало ся. Чути було лише вривані слова, що Стася гайдамаки вкрали...

Паню занесли обомлілу до замку, куди згодом і пан прийшов. Гості кинулись до зброї. Каштелян казав сідлати коні і ладив ся пустити погоню за злодіями.

Та ще заки зібрали ся і виїхали з замкової брами, пані отямилась, вибігла на подвірє замкове і стала їх сипняти. Вона, небога, толкувала усім, що колиб харцизів і зловили, то се повна смерть для її дитини, бо вони її живої не пустять.

Пан спершу перечив ся. хотів сам їхати з жовнірами.

Він волів бачити одинака мертвим, чим між гайдамацтвом, яке буде над його дитиною знущати ся. Тоді один з гостей пояснив, що козаки з малими дітьми дуже ніжно пово-

дять ся. Коли дитина жива буде, то згодом можна її буде відшукати, а так через погоню нічого не вдієть ся, бо козаки живої дитини не віддадуть. Можна навіть окликати добру нагороду, окуп. Так радив один бувалий шляхтич, і се помогло, бо погоні більше не посиляли.

Розумієть ся, що по тій страшний пригоді про забаву ніхто не гадав, і гості роз'їздили ся, оставляючи Овруцьких в тяжкім смутку.

IV.

Пан Овруцький розіслав зараз гонців по цілій Вкраїні, що хто би привів йому його сінка цілого і здорового, то пан заплатить за нього тільки дукатів, скільки він заважить.

Від тепер на замку в Красноставцях все перемінило ся. Панство не приймали гостей. На замку залягла тишина. Відправили військо, музикантів і співаків.

Служби остало ще тільки, щоб в пригоді можна оборонити ся та обслужити гармати. Пан Овруцький примарнів, не брала ся його ні їда, ні сон, ні забава.

По цілих днях ходив засумований, мов хмара по пустих полях, по огороді, де любив в добру погоду пересиджувати на самоті, особливо в тім місці, де счинило ся нещасте. Говорив мало, до нічого не мішав ся. До себе нікого не припускав. Часами брала його страшенна лють. Тоді реготав ся, бив кулаками в стіл, або в стіну і проклинав гйдамків. В таку хвилю небезпечно було до нього зближати ся.

Від тої переміни Красноставчанам стало троха легше жити. Не було на замку тільки дармоїдів, то і видаток був менший.

Знову-ж пані Овруцька замешкала в одній кімнаті замкової вежі і звідси дивилась кріз вікно цілими днями на околицю виглядаючи чи не верне її дитина. Тут її приносили їсти, бо сходити в низ вона не хотіла. Вона сидить, було цілими днями в вікні та заєдно молить ся. Се нещасте вважала вона за кару, допущ божий за ті злочини, які вчинив її муж на біднім народі. Вона їх бачила, вона їх осуджувала, та не мала сили їх спинити. Тому-то благала вона своїх мужиків щоб не проклинали її дитини. Своє нещасте приймала з

покрою, молячись Богу за здоровле своєї дигини, та о щасливий її поворот.

Обіцяна паном Овруцьким нагорода не остала без наслідків. Згодом стали на замку зголошувати ся з малими хлопцями різні люди. Приходили Жида, Цигани, баби, приводячи з собою малих хлопців. —

Тоді пані з бючим серцем збігала в пняз. Пан виходив із своїх покоїв, та їх надії показували ся даремними. Вкінці панови надійли такі ошуканства і він звелів одного Жида за брамою повісити.

Одного разу устроїли пані нагінку за гайдамаками, розбили якусь малу ватагу і піймали кількох. Пан Овруцький дізнавшись про те, запросив до себе панів, угостив їх гарно, і випросив собі пійманих гайдамаків, яких казав замкнути до льоху. Пан Овруцький від разу змінив ся. Став веселій, говіркий, наче-б з мертвих встав.

Коли йно гості розїхались, він вийшов на подвірє і приказав вивести вязнів. Страх, як вони виглядали: помучені, зголоднілі, окрівавлені, ледви на ногах стояли. Побачивши таких, пан Овруцький зареготав ся страшно, аж усім кров в жилах застигла. Приступив до них і став любенько, солодко розпитувати їх, звідкіля вони і чий. В бідних людей вступила надія. Ось трафив ся добрий пан, що їх випросив від лютих панів, а тепер на волю пустить...

Вони йому усе розповіли по щирости, та стали дякувати, та благословити...

— Я вже, мої любенькі, та кохані, — ха-ха-ха, придумав для вас долю, хіхіхі, що мені ще не так дякувати мете — заручаю вам, що будете з мене вдоволені — тай знов регочеть ся...

— Кржнштоф! сюди! кликнув пан і перед ним з'явив ся дворак, справував колись-то на замку ремесло ката...

— Сьогодні видерти їм по три паси з плечий — ха-ха-ха, а на завтра я опять розпоряджу...

Гайдамаки осторопіли. Такого кінця вони не сподівали ся.

В тій хвили кинули ся на них помічники ката. поздира-

ли з них латані сорочки, попривязували до стовпів і стали дерти живу шкіру. Роздав ся страшенний крик.

А пан собі стоїть, узяв ся під боки і регочеть ся.

Тоді стало ся щось несподіваного. Пані Овруцька дивила ся з вікна і бачила усю ту роботу, не знаючи зразу до чого воно йде. Та як побачила зненавидженого Кржиштофа коло роботи, вона не втерпіла. Збігла в низ і припала коло чоловіка.

— Ти нелюде! звірюко! мало тобі карп божої? Хочеш конче стягнути гнів божий на голову нашої дитини? Я приказую, перестань і вели тих нещасливців винустити на волю...

Вона виглядала страшно. Стояла тут второплена, з розпущеним волоссям. Очі вогнем сіяли. Дворак не пізнав тепер сеї покірної плачучої пані.

Навіть кат заперестав свою роботу ждучи, що буде далше.

Пав Овруцький йно зареготав ся та викривив лице мов сатана. Він прискочив до жінки і штовхнув її з цілої сили кулаком в груди.

— Ти гайдамацька душе, ти бестнє! мені приказувати-меш?

— Пані Овруцька виала горілиць на землю. Служба причала її підносити. Вона лише два рази дихнула і нежива стала. Служба охнула.

А пан Овруцький відвернув ся до ката і олять зареготав тав ся.

— Ти, небоже, батогів хочеш, чого став?

І знов зачала ся кривава робота серед стогону, крику і прокльонів.

Паню занесли до покоїв і там її нарядили. Замковий капелян став правити молебні, а пан бавив ся гайдамаками.

Що дня вигадував нові муки. Що дня выводив їх на подвір'я. Їм відрубали руки й ноги, пекли горячим желізом. Де-хто не видержав, але було таких двох, що в сам день похорону звелів їм пан відкрчувати голови.

За жінкою він ні раз не жалував і ніхто при нім не смів за доброю панею плакати.

По похороні зажив пан опять добрим житєм. Поспрошував гостей, завів військо, музику, як було колись.

Людам здавало ся, що та прорва часу, то був лишень якийсь невияснений сон. І панови здавало ся, що він через цілий той час переспав бездільно, а тепер начав нове, позиточне життя.

Він лучив ся з сусідніми панамн і устроював нагінки за гайдамакамн. В такім поході перебував нераз кілька тижнів. В якому селі приловили Запорожців або гайдамаків, ціле село нищили, палили, людей мордували, не розбираючи, старий чи молодий. Пан Овруцький поводив ся так, як пес, котрого довго держали на ланцюху, а тепер спустилк.

Настали страшні часи на Україні. Хто лише міг, кидав усе і втікав в світ за очн. Села пустіли і гинули.

Пани вважали за свою обивательську повинність не противити ся, а то ще й помагали в нищеню своїх сіл, колиб там придибано спільного панського ворога, гайдамаку.

По кождім такім поході вертав до свого замку пан Овруцький з добичею. Привозив кожного разу по кільканайцять повязаних харцизів, щоб відтак забавити ся, потішити ся їх страшними муками. По такім поході чути було на замку страшні стони людей, а кров козацька потоками лила по козацькому подвірю.

На цілу околицю близну і дальну наляг перенелох.

Люди бояли ся голосно говорити. пан мав усюди своїх шпionів. Не дай господи, підслухає хто яке необачне слово. затагнуть невинного чоловіка на замок і убіють кнзми.

Пішла проклята слава про папа Овруцького, якого звали скаженим песом по цілій Україні. Люди посторопні обіздили мліями, щоб оминутн його селища.

Посторопних людей казав ловити і вішати. Та кривава робота виходила йому на здоровля. Він відмолодів і був рум'яний на лиці. Був веселий і любив бавити ся.

Від хвилі як йому хопили сина, він ніколи про нього нікому не згадував. Але видно було, що не забув про нього, бо у вільних хвилях заходив в городі замковім на те нещасливе місце, сидів тут довгенько, брав голову між долоні і тяжко думав.

V.

Карпо Кожушенко скочивши з високого муру в глибокий став, зразу пішов під воду. Та зараз вплив на верх. **По жа** держав в зубах, хлопця обомлілого держав лівою рукою на своїм карку, а правою рукою плив широкими плесами до друого берега. Коли змучив ся, клав ся горілиць і плив далше, поки не добрав ся до комишу, що ріс при другім березі від ліса, і став на ноги. Він змучив ся і важко дихав. Вийшовши на берег, застав тут вже Максима, що держав коний на поготові.

Карпо поклав обомлілого хлопця на землю і став скоренько одягати ся. Взув чоботи і натяг жупан, не зважаючи на те, що сорочка була мокра. Пришав зброю і скочив на коня. За той час Максим завинув хлопця в кожух і подав його Карпови.

— Він либонь неживий...

Живісінкий. Дихає як треба і серце бєть ся. лише **води** хлиснув і обомлів. Коби лише можна денебудь його осушити, бо то панська дитина, до такого не привик.

— За нами буде певно погоня.

— Може. Я їм сказав, скачучи в воду, що ні мене ні його живим не возьмуть.

Тепер погнали чвалом. Максим їхав передом, Карпо за ним. Він часто наглядав ся до дитини.

Хлопець кілька разів розплющив очі і назад їх замкнув.

Від того трясеня на коні він закашляв ся, а відтак жбухнула з нього вода. Хлопець опять розплющив очі і заплакав., та опять попав в помороку.

Козаки гнали мов вихор. На часок лише приставали, щоб коням відпочати. Вже пішло з полудня, а лісови кінця не було, хоч ліс з високими столітніми дубами рідкий був і **можна** було безпечно проїхати.

— Де ми тепер будемо? питає Карпо, коли пристанули.

— Сього я не знаю. Та ми їдемо на схід сонця. Тут деь буде глибока балка, густо заросла деревом і корчами.

Там сидить старий Запорожець-характерник — його Охримом Неситин звуть, і боять ся його страх.

Він, кажуть, що з нечистою силою знаєть ся і великий знахор.

— Ліпше знати ся з чортякою, ніж з паном Овруцьким наприклад. Мені ні раз не лачно, та коби меридій до його зимівника добрати ся.

— Ми повинні заїхати там до вечера.

Чи ти коли у тих сторонах бував?

— Ніколи. Об тім я розвідав ся від лісника, що недалеко села живе.

— Ти заходив до нього?

— Тоді, як ти пішов замок розглядати, я пішов розпитати за дорогою. Щасливо я його пайшов не довго блукаючи.

— Може се тойсамий, що мене переховав?

— Куди! того давно поховали, сей молодий ще. Зразу мене палякав ся, хапав за пістоль. Та я заговорив до него: чи ти наш чоловік, чи ти панський пес, що на доброго козака стріляти хочеш? І він освоїв ся тай говорив із мною по людяному. »Тікай, каже, добрий чоловіче, бо як тебе панські двораки зловлять, то голову відрубують«. »Я втічу, кажу, лише ти дорогу покажи, щоб було де захистити ся під злу годину.«

»Тут, каже, ліс рідкий бува, ніде скрити ся, та коли так добре одну днину на схід сонця прямо їхати буде, то падибаєш безпечну балку, там хоч цілий рік сиди. Хоч воно й не дуже там безпечно«. »Чому?« »Там живе старий характерник Охрім Неситин, — каже, — небезпечно з ним стрінутися, бо з нечистою силою знаєть ся. Тобі десь так з краю часок пересидіти, щоб кінь відпочав а відтак далі«. »А чи ти його бачив?« питаю. »Бачив раз, каже, та коби не довелось більше. Високій, сивий, вус в аршин, чуб теж... брови, мов мітли — страшний«. »А ваш пан знає про нього?« »Ні. Люди об тім мовчать. Пан звелів би його привести, а хтож би посьмів братись до нього. Він, кажуть, кого хоче, того в камінь оберне, або в скотину якунебудь. Страшна у його сила. Кажуть, що вовки до нього приходять та руки йому лижуть

мов пси... Не раджу тобі з ним сходити ся, на руки йому лізати». »Ну, спасибіг тобі за добру раду, чоловіче добрий, здоровий будь! Мені самому з таким чортом стрінутися ніяково. Либонь не відважуся в сей бік до сходу сонця. Ти, будь ласка, покажи іншу, ліпшу дорогу.»

Тоді сердега став мені розповідати, що по тім боці ліса, а що по тім, а по всіх селищах пана Овруцького снують ся шпігуни, дуже ласі на прихожих, бо пан за кожного пійманого козака по золотому дає.

— На щож ти йому таке говорив?

— А так. Колиб дізналися ся, що я був у нього, взяли би сердегу на спитки, куди й що, — а він би міг виговорити ся, що я поїхав к' бальці. А так скаже, що я поїхав на полудне, або на північ, то туди і погоня буде...

А коби Господь допоміг до того характеристика добрати ся, тоді ми і безпечні.

— Воно справді хитро ти обдумав.

— Лісник мене попрощав, та ще й паланицю дав на дорогу. Ось тобі, Карпе, половина...

Козаки були голодні, тому паланицю з'їли в мить.

За той час не злазили з коний. Коні поскубали трави і пігнали далше.

Вже вечеріло, як побачили перед собою велику гущу дерев і корчів. Не було ніякої доріжки, лише незаметна стежка. Їхали один за другим. В'їздили в глибокий провал. По бокам що раз висше підносили ся стіни, обрєслі корчами і високим деревом. А далі проваль розширювала ся і вже могли їхати побіч себе.

— Знаєш що, Карпе, нам би говорити темер голосно хрещеною мовою, а то чого доброго, так старий хрін сидить де за корчем, та ще кулю пішле на привітання...

— Може ліпше гукати козацьким звичасм...

— Або заспівати... Вже так давно не співали...

І вони оба заспівали:

Гей хто в лісі озови ся!
Та викрешем вогню,
Та закурим люльку,
Не жури ся.

Їх сильні голоси відбивали ся відгомоном по берегах балки і їм самим веселійше стало. Хлопець прокинувся і став розглядати ся по бокам мов у сні.

Максим отворив широко нїздрі, і став у воздуху нюхати.

— В повітрі дим чути... Десь вже недалеко чортів син сидить...

— Яке тобі діло до чортового сина — коли тобі не подобається, так убірай ся до самого чорта, а його синові дай спокій — гукнув на них з боку з поза скелі якийсь сильний голос.

Козаки поглянули туди. З поза скелі виходив старезний, сивий дід з рушницею в руці... Він був в одній сорочці, оперезаний мотузком. Сорочка на грудях розіпнута, без шапки.

За поясом сторчав довгий ніж.

— Здоров будь, діду, гукав Карпо, не гнівай ся, будь ласка, не хотіли тебе обидити... От так вихопило ся негарне слово, а ти вибач.

Хто ви до біса будете?

А жеж, Запорожці. По пірю птицю пізнавай...

— Чого ви тут заблукали?

— Овва! ти бо на правду сердити ся, тай в гості не приймайся. Та бач, нам скрутна година. Хоч, не хоч, а не вступаю ся, хоч палицею бий...

— По тобі і по звичаю виджу, що ви добрі люди. Я вже давно знаю, що ви в балку мою заїхали. Та колись ви були не заспівали козарської пісні, то вже би й не жили. Я дуже бережусь від непроханих гостей... Ну, тепер здорові будьте, панове товариство, просимо гостей у хату.

Старий зійшов в низ, наблизив ся і руку їм подав.

Козаки позлазили з коний.

— Доблчу везете? питає Охрим, показуючи на хлопця.

— Вовченя піймали, та треба уговкати. Деж твій зимівник, діду?

— Ходіть, то й покажу.

Охрим пішов передом. Тут дно балки розширювало ся.

Стояли тут грядки з яриною, овочеві дерева, пасіка. Тепер вдарила з за гори луна і місяць показав ся. Стало ясно і все було видно. Старий завернув в бік, відчинив малі плетені ворота і впустив туди козаків. Та в тій хвилі вискочили два великі, мов вовки, пси. Стали біля діда ласити ся, а відтак обнюхали козаків і теж помахали хвостами.

— Бачу, що ви добрі, свої люди, коли мої пси на вас не гавкають... То мудра твар, зараз занюхає козацьку душу. Колиб так сюди попав пан або жид, або татарин, так на шмапки пірвалиб.

Наблизили ся до хати. Та то не була хата, а велика камінна печера, до якої Охрим приставив двері і в середині обхарим. Тепер увійшли за старим в середину і він засвітив каганець.

Карпо розглядав ся. Була се простора, висока печера з рівним глиняним помостом. З одного боку в стіні видовбана піч, в якій догаряв вогонь. Від того блимало світло по стінах, малюючи невиразні чудовижні взори, які то повставали то некнули, пересувались з місця на місце.

Дим з тої печери виходив якоюсь щілиною на двір. Напротив входових дверей стояла якась щілина, заткана дошками. Були се двері до льоху. Карпо не міг при світлі гаразд розглянути ся відразу. Він держав на руках хлопця і не знав де його діти.

— Будь ласка, діду, чи нема в тебе дещо з'їсти, бо ми страх голодні і для дитини би дечого.

— Зараз зварю козячого молока, а для вас зараз вечеря буде. — Старий пішов з каганцем поза піч до якихсь дверей. Там була невеличка печера з лежанкою, вкритою кожухами. Він прикликав сюди Карпа.

— Ось тат покладай дитину та зроби біля нього, що треба. Карпо поклав хлопця на лежанку і розвинув з кожуха. Хлопець був мокрий. Він вже прокинув ся, та дививсь на усе з острахом, не розуміючи, що з ним робить ся.

Карпо став ніжно роздягати його до гола з мокрої одяжі.

— Я тобі зараз, Остапку, одягу пересушу при огні. По-

ки що ти пождеш так, а колиб тобі зимно було, то накрійсь кожухом.

— Я хочу до мого покою.

— Тут нема, дитинко, твого покою, пожди до завтра...

— А коли я хочу! Занеси мене зараз до мами.

— І мами тут нема, а тепер і ніч і далеко їхати.

— Зараз до мами мене занеси, злив ся хлопець, а то я мамі поскаржу ся і батькови, а тато прикаже тебе вибити.

Хлопцеві здало ся, що то хтось зі слуг коло його порасте ся.

Карпо передав мокру сдежу Максимови, щоб її просушив при вогни.

За той час приніс старий Охрим кухоль теплого козячого молока.

Хлопець взяв кухоль в руки і став жадно пити молоко.

— Добре було молоко? питає старий.

— Не добре, воно смерділо. Завтра мені такго не давай.

— У мене, дитино, иншого нема...

— То завези мене зараз до мами...

— Тепер не можна, ніч, у лісі вовки бувають. Могли би тебе з'їсти.

— Пожди, я пожалуюсь батькови, то тебе на палю прикаже надіти, або повісити, на що ти мене брав, ти хаме!

— А ти вже бачив, як хамів вішають, або на палі набивають?

— Бачив. Мама мене не хотіла пустити, а тато такп узяв і казав дивити ся, хоч мама плакала...

— Ну, синку, з тебе люди будуть, та поки ти нас повісити звелиш, то ще трохи почекаємо, а ти проспн ся.

Хлопець почав плакати. Його одягли в просушену одержину і поклали спати. Він довго ще хлипав, поки не заснув, утомлений.

Старий узяв каганець і ввійшов до першої печери. Він поставив на столі борщу з рибою, паланицю, меду...

По вечері вийшли на двір. Ніч була прегарна. На блакитному небі світив великий місяць. Усюди було тихо, лише соловейко в садку аж заходив ся, так виспівував. В во-

здусї пахло від розцвиллої садовини, що мов снігом вкрила ся білим цвітом. Деревя кидали дивовижні тіни на мураву.

Чарівна українська ніч.

Старий винїс кілька кожухів і розіслав на землі під розкішною черешнею.

— А то з нас козаки! скрикнув Карпо, а деж наші конї?

— Не журись кіньми, їм добре і безпечно. Он там па-суть ся на леваді поприпинані.

— А не буває тут часом вовк?

— Буває і вовк, та в мене слівні собаки. здалека його занюхають та розірвуть на куски. Сідайте ось тут, коли не голодні, та розкажіть мені звідкіля ви і куди їдете?

Карпо став розказувати старому про все, що ми вже знаємо...

Дід Охрим вислухав все, покурюючи люльку, та каже:

— На пана Овруцького треба би нашого Кривоноса. Той ніколи з порожніми руками не відходив. Ех! набрали ми тих всіляких замків панських, набрали, а що панів та Жидів налуцили, то й не перелічип.

— Хиба ти, діду, Кривоноса знав?

— Чи знав? я з ним у ві всіх походах був, тай його слав ну мєсть бачив ось тими очима, що на тебе дивлю ся.

А хиба ти такий старий?

— А як ти гадаєш?

— Шістьдесятъ либонь...

— Додай ще дваццять, то якраз буде мій вік...

— Вісімдесятъ літ? — закликав здивовано Максим...

— Так, так, синку. Як покійний Хмель втік на Запоро-же, то я вже козаком на Січі був. От так як би я його тепер бачив, як стоїть на січовім майдані перед цілим товариством і плаче, жалуєть ся: »Я, каже, старий козак запорожської Січи, допоможіть, братіки«....

Пішло козацтво за ним, пішов і я. Запорожців начеб вогнем підпалив. Було завзяте. Жовті Води... Корсунь.... гей, гей, Боже святий! Гомонїла слава козацька. Яників-панків, Жидову та єзуїтів гнали мов череду... Потому пішли зағони по всій Україні. Я ходив з Кривоносом. То був козак! Як світ світом, такого не було і не буде. Лицар був. Нічого не було,

чогоб він злякав ся. А вже на Ляхів страх завзятий був. А Жидів мотлопив, що аж рука омлівала. Козацтво йшло за ним, як нетлі за світлом. Часи, часи давні, де ви поділись? За Хмелем став цілий народ, В кого лише здорові руки та ноги кидав все та біг до батька Хмельницького. Те була сила. Ми могли і без татарської підмоги розмести цілу Польщу. Нераз говорив славний полковник Богун, щоб позбутися Татарів та самим кінчати. Хмель не зважав на те, хоч знав, що Татарва його вже кілька разів зрадила. Не послушали Богуна. Аж прийшло під Берестечко.

— Ти, діду, був і під Берестечком?

— І там був. Я виратував ся чудом Божим. Три дні болотом йшов, комишами. Не гадав я вийти живим.

— Так славно зачало ся, а що з того? зітхнув Карпо.

— Така воля божа. Допуст за наші гріхи... так, так. Хмельницький славний козак був, розумний ватажок, та він не доріс до того, щоби Україну поставити самостійною... Як би вам сказати? Вилетів на гору орлом, а зліз у низ жабою, бо голова йому закрутилась від такої висоти, а лізучи в низ, потручав тих, що йому помогли в гору вилетіти...

— Як се?

— Ось як: цілий український народ став за ним одною душею, бо всім було зле від панів, а найгірше мужикам. Ті мужики невольники стали відразу лицарями, та ще й якими. А Хмельницький заманюючи мужиків до себе, обіцявав все, а зараз в Зборівських пунктах забув за чернь, за мужиків, а про самих козаків дбав. А чого не можна було під Зборовом dokonати? Я на те все дивив ся. Ми так зімняли Польщу всю в одній жмени, що йно потисни раз рукою, і сліду по них не лишить ся. А тут Хмельницький гукає: згода, згода! та ще бувало завзятців одганяє, короля засгунає. Пишуть пункта, та так, начеб мужиків на світі не було, а саме козацтво...

— Говорять, що се стало ся по волі кримського хана. Він загрозив, що коли козаки не вгамують ся, то він Польщі помагати ме.

Начхать було на хана і на цілу орду. У нас таке було завзяте, що з Татарів одна лаба не вийшла би жива. Кажу

вам: Ляпня вже конала під нашими пазблями. Ще пів години, булоб їм усім капут. Кажуть, що Богун аж плакав перед гетьманом, просив, щоб не переставати.

— Чого-ж Богун не доконав сього сам? Йогож були би козаки послушали.

— Богун лицар був. Не хотів заводити в армії розєднаня. Він хоч не згоджував ся з тим, що робив Хмельницький, а остав йому вірним аж до смерти. То щира була душа... Хмельницький відцурав ся черни, простого наредда. Народ перестав йому вірити, та від того усього пішло шкереберть... Хмельницький тяжкий гріх взяв на душу, по волі чи по неволі... Слухайте, хлопці, мого старого розуму, тямте, що без народа, або проти народа нічогосінько не зробить ся. А з народом однодушно можна гори перевалювати. Тямте як гарно йшло Хмельницькому, коли народ йшов за ним, а як пішло йому з Петрового дня, коли народ від нього відскочив... Аж до того прийшло, що народ проклинав його: »бодай тебе, пане Хмельницький, перця куля не минула...«

Давно ти, діду, від козаків пішов і в сій глушині засїв?

— Трийцять літ буде, як тут живу самітно.

— Від тебе не одно би почув, не одного навчив ся...

— Може. Тепер спить здорові. Ще й завтра день буде, то розкажу децо. Мене теж сон морочить.

Не треба було сього козакам два рази казати. Вони були здорожені і на силу відганяли сон. Місяць крив ся за ліс. В баліці стемніло. Соловейко затих. Десь високо в скелі відозвалась сова. Чути було як коні хрупали траву.

VI.

Вже сонце вийшло високо на небі, а козаки ще спали.

Дід Охрим давно вже зварив для гостей сніданє, обійшов своє господарство, був в пасіці, коний напоїв, до хлопця навідував ся, а вони спали мов вбиті.

Їм спало ся дуже добре. Під черешнею сонце їх не пекло.

В воздуху було тихо, без вітру, повітря дріжало до сонця. Бжолі брєніли на деревах, збираючи мід. У такому то і

вік проспати можна. Старий воркотів недоволений: нінащо козацтво звело ся, сплюхи, тай годі, — а далі не втерпів, тай гукнув їм над головою:

— Ану, панове товариство, вставайте, пани йдуть.

Карпо з Максимом схопились відразу на ноги.

— Які пани? — питають заспані.

— Егеж! От налякав... та я так жартував лише, аби скорше прокинулись. Чорт панів має, звідкіля їм тут взяти ся, — а поки що вмийте ся, та снідати ходіть.

Охрим повів їх недалеко своєї оселі. Тут плило зі скали чисте як кришталь жерело і спливало до великого кам'яного басейну, звідки відпливало малим потічком в долину. Над потічком стояла якась невеличка будівля.

Козаки мили ся студеною водою, любуючись її холодом.

— Гарна в тебе вода, діду...

— Без сего я був би години не всидів. Та воно ніде правди діти, такої балки на цілій Україні другої нема.

— А се що за будівля така?

— Млиночок поставив.

— І млиночок? дивував ся Карпо...

— Хибаж на базар за борошном піду?

— А зерна звідкіля береш?

— Землю орю, тай збираю, що Бог вродить...

Звідси пішли ід домівці. По дорозі стрінули в загороді ціле стадо курей.

— Та ти, діду, справді хазяїн не аби який.

— Побачиш ще депо.

Старий виніс їм снідане під черешню. Варене молоко, мід в мищині, паланицю, печене мясо.

— Мені би до панятка подивити ся.

— Я дививсь, він ще спить.

— Чи не забогато того спаня?

— Нічого, хай виспить ся гаразд. Тепер ходіть, покажу вам моє хазяйство.

І повів своїх гостей по леваді. Зараз з лівої сторони, від печери була друга, ще просторнійша. Тут була стайня на кози, два волики і корову. Тепер не було тут нічого. Товар час

ся в окремій загороді. Вхід до тої печери заложений був корчами так, що не видно було нічого. Трохи понизше стояв гарний садок. Кожде дерево напасть ся до сонця облітлене цвітом. В садку сяють рядком улиї. На деревах брешуть бжолі. З другого боку йдуть огорожі на товар. Вони пересувають ся з місця на місце, поки не випасуть трави. На самій середині балки грядки з усякою яриною. Капуста, бураки, морква, а кавуни так і вилискують ся до сонця. А ще далше зағони пшениці, ячменю, гречки та проса...

Козаки не можуть вийти з дива...

— Ти тут сам, дідү??

— Тепер не сам, гостей маю.

За ними ступали крок за кроком два великі пси.

— І ти, дідү, не боїш ся сам?

— Хибаж я сам? Ось бачиш, мої товариші, мої вірні слуги, каже, показуючи на пси. Ану, колиб мене хто рушив.

За той час хлопчина прокинув ся і вийшов аж на двір. Він стояв перед печерою і протиправ заспані очі. Сонце його разило.

— Остапику, гей гукнув Карпо, — ходи сюди, сину...

— Я хочу до замку.

— Хибаж тобі зле тут? питає дід. Ходи зі мною ось тобі покажу. Він взяв хлопця за руку і вів до товару.

Тут було маленьке, біле, мов сніг кізлятко.

— Що се таке? питає хлопець цікаво.

— Кізлятко. Я тобі його подарую, візьми собі...

Хлопець дуже зрадів. Узяв кізлятко на руки і поніс. Воно забекало. Прийшла стара коза, понюхала і стала опять скубати траву.

— Тобі певно їсти хочеть ся?

— Хочеть ся.

— Ну, ходи і кізлятко собі візьми, воно вже твоє. Хлопець таскав кізлятко аж засапав ся. Старий виніс йому молока і кусок паланиці. Хлопець так був зайнятий кізлятком, що і на їду не дуже то зважав. А далі наставив кухоль кізлятку. Воно встромило свій писочок до кухля і сталс пити молоко.

Се страх хлопцеві подобало ся. Він став тішити ся, сміяти ся.

Козаки дивились на се і всміхались теж.

— Дай кухоль, я тобі ще принесу, а то голодний будеш.

Старий приніс ще молока. Хлопець випив трохи, а решту дав кізлятю. Тепер воно бігло за ним мов песик, а хлопець радів. — Повів його відтак до млинка і пустив на нього воду. І се хлопцю дуже подобало ся.

— Гарне се? питає дід.

— Дуже гарне, я такого ще не бачив...

— Коли будеш чемний, то будемо оба молоти борошно.

— Яке борошно?

— А таке, що з нього паланиці печуть, булочки.

Тепер хлопець не відривав ся від діда...

— Як тебе, діду, звати? питає.

— Зови мене, синку, дідом Охримом...

— А ти мене зви паном Станіславом Овруцьким.

— Фе! так погано. Я тебе таки звати буду Остапом, се краще. Ти, бачиш, ще не пан, бо пани великі, а ти малий. Підростеш, тоді друге діло... Тепер ходи до пасіки.

Усе те було для такого панятка невидальщина. Хлопець був дуже цікавий. Тут бачив усе нове, все його цікавило.

А старий Охрим, мов печалива нянька говорив з ним, пояснював. До полудня геть заприятимили ся з собою. І мами не згадував.

Тимчасом козаки пішли до печери. Вона була простора і на причуд ясна. Через вікно, видовбане в передній стіні влітали сюди цілі снопи соняшних промінів. На лівій стіні висіла богата турецька і польська зброя, довгі рушниці, вибивані золотом, дорогі пістолі, шаблі, атагани. Усе те зложено в порядку, завішене на жердках, прибитих до стіни. Уся стіна вкрита турецькими килимами. В одній великій щілині, в тій стіні висіла турецька одежа. Аксамітні контуші, шовкові жупани, пояси, чоботи сапаниці. А над зброєю стояла довга полиця, заставлена золотою та срібною посудиною. Срібні михайлики, тарілки, збанки на мід...

Наші козаки оглядали все цікаво та дивувались таким багатством в тій печері.

Заглянули і до спальні старого. Не було тут нічого незвичайного. Проста лежанка з дощок, вкрита кожухами; над тим висіла рушниця, проста, з витертим ложем, порохівниця, мішок з кулями, довгий гострий ніж та два пістолі і ікона Богородиці в золочених рамах.

Козаки перехрестили ся, а далі поглянули на себе і відразу подумали собі: »говорять, що старий з чортом руку держить, а у його ікона християнська«.

Старий оставив хлопця з козою на дворі і взяв ся варити обід.

Козаки вийшли на двір теж і приблизили ся до хлопця. Він держав козлятко за шию і щось до його говорив.

— Щож, Остапе, добре тобі тут? питає Карпо.

— Добре. Воно так молоко не з кухлика мов песик.

— Воно краще песика, бо не кусає... А може би ти мені його подарував? дрович ся Карпо.

— Не дам. Попроси діда Охрима, він тобі дасть инше. Там ще кількоро є.

— А ти любиш діда Охрима?

— Люблю. Він обіцяв навчити мене стріляти медведя.

— А мене любиш?

— Тебе ні. Нащо ти мене забрав від мами? Я хочу до мами, — і хлопець став плакати...

Зачув се дід Охрим.

— Остапе, ану ходи до мене, щось тобі покажу. Хлопець побіг миттю до печери... Дід Охрим став його забавляти та заговорювати.

— Треба буде його тут оставити, каже Карпо до Максима. Здасть ся, красшого місця не буде. Візьму його звідсіля як підросе та зовсім забуде про колишнє.

— Я теж так гадаю. Тут і безпечно буде. Я справді не знаю безпечнішого місця. Воно неприступне, а ще народ уважає його за характерника і чортового кума.

— Я справді не вгадаю, в котрий бік йти, щоб звідсіля вийти. Якийсь справді зачарований кут. Сьогодні поговорю

з дідом. В мене троха червінців в сідлі, то лишу йому на початок.

— Цікаво знати, хто він є? Розумна людина, нічого казати. Як він тут гарно загосподарив ся. Усю має, чого душа забажа. Таких зимівників на цілій Україні либонь нема.

— Про всьо розпитаємо політично, то може і довідаємо ся чого. — Козаки полягали під черешню на кожухах.

Вийшов до них старий ведучи за руку Остапа. Він щось говорив і сміяв ся з втіхи.

— Я тобі, синку, постולי зроблю, такі маленькі. В тих чобітках тісно тобі ходити, а босому небесночно. Тут гадюки трапляють ся, а вони кусають так, що вмерти можна.

— А які ті гадюки?

— Пожди, колись покажу. Вони такі, мов мотузки, повзуть по землі так скоро, що йно оком мигнеш. Та я тут маю такого, що їх ловить.

Старий став якось дивно свистати крізь зубя. Згодом вийшов з корчів борсук. Він саме держав в зубах гадюку, що вила ся довкола його карку і кусала завзято його грубу шерсть.

— Ось бачиш. Се борсук, звір дикий, та я його освоїв і він тепер мені в пригоді стає, бо гадюки ловить.

— А гадюки його не кусають?

— Кусають, але йому се не шкодить, так йому Бог дав.

Тимчасом борсук перекусив гадюку на двоє. Розкушені кусні стали скакати, вити ся. Голова підскакувала високо. Борсук брав одну часть за другою і схрупотав смачно. Відтак присів на землі і дивив ся Охримови в очи.

Пожди, голубе, молока дам. Ти заслужив на се. Старий виніс в мищині молоко і подав борсукови.

— А можна його погладити? питає хлопець.

Тобі не можна. Він тебе ще не знає, то вкусив би.

— Той дід, то справді якийсь знахор, говорив Максим Карпови. — гляди, які чудасії виправляє.

Ми ще побачимо, як він чортяку за роги поїти поведе... сміяв ся Карпо...

— А ходіть обідати! гукав Охрим.

Прийшли в печеру. На столі понаставляв Охрим такої

всячини, що на десяток людей вистало би. З миски парував смачний борщ з свинячим мясом, була смажена риба, печена дичина, медівник, хліб і великий збанок доброго меду.

Посідали за стіл. Старий відмовив молитну, перехрестив тричі страви.

— Тепер їжте на здоровля і беріть що завгодно — я при прощувати не буду.

Малого узяв на коліна і дав йому срібну ложку. Хлопцеві дуже смакували ті страви. Не треба було й козаків дуже припрощувати.

Вони їли, аж за ухами тріщало.

По обіді пійшов старий за своїм ділом. Хлопчина побіг за ним а з заду бігло козлятко і два невідступні товариші — пси.

Козаки полягали під черешнею з люльками, поки не задрімали.

По вечері полягали опять під черешнею на траві. На колінах старого Охрима приляг хлопчина. Він не хотів йти спати у печеру. Старий постелив йому кожух овечий, а другим його прикрив. Хлопець узяв козлятко за шию і так заснув.

— Слухай дїду, каже Карпо, ти справно змієш з дітьми поводити ся. Чи тиб не подержав при собі отсе хлопця, поки не підросте трохи? Бо справді не знаю де його дїнути, а з дитиною мені ніяково возити ся.

— А ти як гадав? Я би тобі його навіть не віддав тепер, — то ще дитина, заморила би ся. Не першина мені дїтий хотвати, хоч своїх не мав ніколи. Виховав я їх багато сиріток козацьких, поки на Січ не виправив. Нераз до мене навідується ті, що ще живі остали...

— В мене троха червінців є, то дам на початок...

— Дурний ти, козаче, з твоїми червінцями. У мене їх є більше чим ти думаєш. За червінці я тобі нічого не зроблю, а зроблю все за добре слово. Я те хлопця полюбив. Воно, здається, не в тата а в маму вдало ся, по тім рсїм судячи, що ти мені говорив... Я його виховаю на славного козака, виховаю в страсї Господнім, та ще і грамоти навчу...

— Грамоти? То ти, дїду, письменний чоловік? говорив зачудовано Карпо.

— А хіба ти гадав, що письменні в постолах не ходять тай в печерах не живуть? Ей, небоже, було колись зі мною инакше. Я в Києві вчив ся, в бурсі побував. Здорово мене били, тай добре вчили, поки з бурси не втік...

— Не смію тебе спитати про твою історію, бо се не по козацьки, але вона дуже мабуть цікава...

— Як ти мені про себе розказував, то слід мені оповісти дещо із мого житя. Коли цікаві, то послухайте. Та хай перше люльку закурю.

І знову світив ясний місяць на небі. Була повня. Хто такої літної ночі не бачив, то хоч як описуй, малюй, а все не так вийде, як воно було справді.

Старий Охрим набив люльку тютюном, закурив і так став розказувати.

— Мій батько попом був в селі Ольшаниці на Волині. Тяжко нам жило ся тоді усім православним. Не минала папщина і мого батька, хоч він у рясі ходив. Гидко про се розказувати. Нас було двох синів у батька.

Раз якось прийшли до нас на постій кварцяні жовніри. Попили ся, та давай задирати ся. Батькові осмалили бороду, а коли мама за ним вступила ся, то один кварцяник так її штовхнув в груди прикладом рушницї, що вбив на смерть. Мій старший братчик, Петрусь, вступавши за батьком вченив ся зубами його руки. Тоді його кварцяник заїхав по головиці пістолем, що аж мозок вискочив... Ну, а я дививсь з за печи, тай плакати бояв ся. Опісля нічого мені було в дома робити. Батько відвіз мене в Київ до своєї сестри, що жила за одним міщанином на Подолі. Звідсіля мене в школу посилали. Батько частенько до мене навідував ся. Я перейшов відтак висшу школу, вчив ся добре. Побував я там чотприроки. Батько хотів бачити мене попом. Та не діждав того, бо вмер. Тоді мені геть відхотіло ся попівського хліба. Я покинув школу тай вийшов з бурси, щоб ніколи сюди не вернути. Я здивав на базарі купку Запорожців тай пристав до них. Щож вам казати як воно на Запорожю, коли ви самі здорові знаєте. Там дуже поважають науку, та хто там освітою вели-

чаєть ся, такого не люблять, чваньком називають. Навчив ся воєнного ремесла, у походи з Запорожцями ходив, у Криму був, аж поки не счинила ся пригода, про яку я вам вже розказував. Приїхав на Січ Хмельницький, а козацтво усе заворушилось. Пішов і я. Був я у всіх походах, держав ся Хмельницького аж до його смерти. Гадав і далі йти за його думкою, поки в козацтві був який порядок. А то стали гетьмани зміняти ся, бувало і по двох, трох відразу. То той дурний Юрась, котрому свинопасом бути, не то гетьманом, то Виговський, то Брюховецький, чура, наймит Хмельницького, якому Москва помагала. Повстали брат на брата, заводила кириню з одного боку Москва, з другого Польща. Дивлю ся на те все, тай плачу над долею України: на що і за що пролито тільки козацької крові? Був я непостійний козак, а всеж таки не було в мене такої вдачі, щоб я за діло взяв ся. Були кращі від мене голови, та нічого не вдіяли. не здужали з'єднати гетьманців в одно тіло з Запорожем...

І я плюнув на все, покинув козаків, не пристав до нікого, а пустив ся навманя пригожого місця шукати для себе. Щасливо я знайшов отсю балку, перевіз сюди свою мізерію і живу тут вже тридцять літ. Мені тут добре. Усе мало, чого мені треба, а те все роблю своїми руками, сам. Ніхто мене не зачіпає. Зловили мене раз в лісі пани, як за гайдамаками ганялись. Тоді я до них по латинськи заговорив, а вони йно баньки витріщили. Ти, кажуть, шляхтич, ходи з нами. Тоді я до них: пустіть мене, добрі люди, хочу жити так, як мені вподобаеть ся. Ся латина мене спасла, а то булиб повісили. Вови нають, що тут живу, та не займають мене. А мужики держать мене за великого чарівника, знахора, характерника, і боять ся мене. Нехай буде і так, я їх не чіпаю, з людьми не живу, хіба возьму, коли трафить ся, яку сироту, та в люди виведу.

Від чогож тебе знахором, та характерником прозвали?

— А от від чого. Я зіля знаю, та людям помагаю. Вони часом, як біда притисне, заходять до мене за порадою. До того в мене кіт чорний є, а се вже, кажуть, непременно чорт. Кота я мушу тримати, бо мишва усю мізерію би мені розне-

сла. А чорний кіт ліпший чим білий, бо в ночі його миш не добача.

— Так ти, дїду, лишиш у себе мого хлопця?

— А вжеж, коли казав, то і лишу. Та ти казав мені вчєра, що хлопця захопив, щоб пімстити ся за батька. Чи така твоя уся месть буде?

— Ти ще не догадуєш ся? Хочу його виховати на завзятого козака, а відтак його пущу на панів. Подумай: освоєне вовчення на вовків пускати...

— І се мені добре знати. Значить, має вийти козак-завзятець. Значить, треба йому з малку отворити очі на ті кривди, яких український нарід від них зазнає.

— І виробити в нїм ахраактерність, щоб ніколи від козацтва не відскочив за жадні скарби світа, хоч би і дізнав ся, якого гнізда він птиця...

— Тебе я добре зрозумів, тай так робити буду...

— Та ще одно слово, дїду. За кілька літ, коли не загину, я навідаюсь до тебе... Колиб я хлопця не застав, а колиб я довідав ся, що ти віддав його панам... тоді, дїду, не прогніви ся, але я на нічого зважати не буду, ні на твій вік, ні на характерство. Я козак, зневаги не дарую, а се булаб зневага для мене.

Ми ще з собою діла не покінчили. Розумієт ся, що я тобі запрягну на хрест святий, що умови додержу, присягну, ще заки від'їдеш. А присяга для мене велика річ, бо я одною ногою вже на тім світі, і вже не було би коли такого грїха спокутувати.

— Ні, дїду, я тобі повірю на слово, козацьке слово...

— Ось моя рука.

— Ми завтра поїдемо.

— Чого вам так спішно? Посидьте трохи, відпочиньте, відживіть ся трохи, а то висушли мов хорти.

— Таки, дїду, поїдемо. Колись може й вернемо. А колиб нам прийшла скрута година і не було де сховати ся, тоді приїдемо, хоч палицею гони. А тепер ми тобі лише заваджаємо та робити не даємо.

— Коли вам о роботу ходить, так добре. Аби ви даремно хліба не їли, то скосіть мені леваду...

Коли так, то лишаємо ся, та відробимо тобі, дїду... правда Максиме?

— Охотно... хибаж ми косити не знаємо?

— Ну, добре, мої гості, тепер я мав на бандурі заграю... Старий пішов до своєї печери, виніс з відтам бандуру і став грати. Відтак заспівав ще сильним голосом козацьку думу про Богдана Хмельницького.

Козаки слухали уважно. Серед тої літної вкраїнської ночі, при яснім світлі місяця, вони були начеб зачаровані. Все те про що в душі говорило ся, вони начеб бачили тепер на власні очі...

— Знаєш, дїду, як ти співав, мені здавало ся, що я всіх тих лицарів ось тут в твоїй балці бачу.

— Говори здоров. Я таким привидами живу. Вийду сюди нічу, сяду під отсею черешнею, молитву читю, а далі задумаю ся і бачу усіх моїх товаришів, бачу незабутного полковника Кривоноса, розмовляю з ними, радію молодію. Нераз триває так, поки півень не заспіває, а тоді я зі сну прокидаю ся тай засипляю вже на правду. . З тими привидами я дуже щасливий, мені від того літ убуває...

Козаки додержали слово, скосили леваду, згромадили сїно і в копиці склали. Нарубали дров, робили порядки біля оселі та старали ся як найбільше зробити...

— А тепер відпочиньте кілька днів по праці...

— Ні, дїду, вибачай, гаки завтра поїдемо, лише дорогу покажи, бо на Красноставці, значить тою самою дорогою, вертати ся нам не хочеть ся...

— Не бійте ся, покажу вам иншу дорогу.

За той час балакали кожного вечера під черешнею і слухали оповідання старого Охрима про козацьку давнину.

Слідуючого дня рано осідлали коний і були готові до дороги. Охрим надавав їм харчів цілий мішок. Маланиць, ковбас, вудженого мяса, риби сушеної, сушених слив та яблук, до того ще боклак меду.

Остап ще спав. Карпо похилив ся над ним, поцілував ніжно в головку і перехрестив. Охрим приказав одному неслишити ся при дитині, а другого узав з собою. Дід йшов в перед, а козаки за ним, ведучи коний за поводи. Йшли ма-

лою стежкою понад потічком, що вив ся поміж корчами високої ліщини. Натрапили на великий ставок. Вода була чиста така, що можна було пісок на дні почислити.

В ставку іграли ся до сонця риби: караси, пеструги, плотиці.

То в тебе, дїду, і ставок є?

— А хибаж я рибу з моря привожу?

— А чи не можна би так скупати ся?

— Купайтесь на здоровля.

Козаки пустили коний, пороздягались миттю і шубовсьнули в воду. Вода була свіжа. Козаки не могли нею налюбувати ся, і вилазити їм не хотїло ся, поки добре не змерзли.

— Сей ставок я сам зладив. Загатив греблею воду і готовий ставок.

Одяглись і пішли далі. В другому місці між корчами стрїнули невелику калабаньку води...

— Опять жерело...

— А ну, напий ся.

Карпо зачер води пригорщею і понїс до губи. Вода була солена.

— Тут, дїду, справді рай, усього маєш доволї...

— Богу дякувати.

— Кому ти все те зіставиш? питає Карпо.

— Кому ж би? Людям. Коли геть постарію, то приймака візьму. Може одного з тих, що їх виховав, а може кого небудь...

Зайшли під високу гору. З неї виставали каменї великани, між якими росли густо корчі калини, дикої рожі та терпини. Долом росла висока ліщина.

Старий розхилив корчі понад потічком. Козаки пішли з кіньми за ним, аж зайшли в печеру куди плив потічок. В печері було темно хоч око виколи. Йшли навмання в воді потока, що журчав по камінчиках. Довго так йшли не кажучи ні слова, а все в низ.

— Чи не ведеш ти нас дїду, у пекло?

Старий не відповів нічого, аж побачили з далека світло дня, яке щораз більшало. Коли прийшли на край, сонце вже

зійшло високо. Вони мимохіть позатикали очі долонями. З того боку сходило сонце і осліплювало своїми якими проміннями.

— Чи втрапили би сюди до мене?...

— Господь з тобою! Хтоб того сподівався, хто би туди відважився зайти!

— Ся річка, то Інгул, а решту порадьте собі самі, бо мені пора вертати. Щаслива дорога!

Охрим вернув ся назад в печеру, а за ним зачала в воді його вірний пес.

Ото чудасія! каже Максим до Карпа...

VII.

Як старий вернув до своєї оселі, то вже було близь полудня. Сонце стояло вже високо і дуже жарило. Охрим почув здалека плач дитини, який в розпуці бігав і кликав діда.

— Остатку, не плач, дитино, я тут зараз прийду.

Хлопець пустив ся бігти на його голос. Біля його біг пес, а з заду бігло кізлятко, мекаючи.

Хлопець побачивши діда дуже зрадів, прибіг до його і припав до його руки.

— Куди ти, діду, ходив? — я прокинув ся зі сну, а тебе не було. — Шукав усюди, і в садку і в пасіці і на леваді і в стайні. Я налякав ся і плакав...

— Не гарно, дитино моя, лякати ся і плакати. Усюди є Бог, котрий нас хоронить... чи ти вмієш молити ся?

— Вмію, мене ксьондз вчив, замковий капелян...

— Ну, гарно, я такої молитви не вмію, але я тебе навчу своєї, козацької...

— А коли поїдемо до мами? спитав хлопець.

— Поїдемо, але перше виберемо мід, та завеземо мамі, зберемо яблук, груш, — треба мамі гостинця привезти...

То вибираймо мід сьогодні, а завтра поїдемо...

— Бжолі ще не наробили меду, бо ще їм не пора...

Від тепер настало для Охрима нове життя. Мав до кого говорити. Хлопець ходив усюди з ним. Мами вже не згадував. За козаками раз лише спитав, де вони діли ся. Охрим пояснював, що вони поїхали на Січ, і став його дитинячому

розумови пояснювати, що то Січ, хто є козаки, і чого вони на світі хочуть.

Від того поволи, капля за каплею змінював хлопець світогляд. Він переконав ся, що козаки то не такі люди, що їх всіх вішати, та на палю саджати...

Охрим розказував йому звідки козаки взяли ся, говорив про Татар та Турків, як вони на Україну набігали, людей в ясір брали, мучили, як козаки відбивали невольників, били ся з Татарвою, — Турками... Хлопець вслухував ся в те оповіданє, жалів над долею невольників.

А далі став йому розказувати про панів, що також людей мучили, гнобили...

Хлопець пригадав собі те, що в своїм дитинстві бачив на замку у свого батька. Він бачив як людей гнобили, мучили, на палю саджали. Тоді він не розумів за що. Йому казали, що се мужики хами, що їм так і треба. Та нагадав собі і те як мама нераз просила за тими хамами батька, як батько гримав на маму і реготав ся, як він того реготу лякав ся, а мама плакала, і він її жалів. що тим людям робили кривду, що так не повинно бути.

Ціле літо спав хлопець на свіжому повітрю, гунав ся в ставку, бігав, живив ся простими, невибагливими стравами. Від того зівсім перемінив ся. З колишнього блілого мов віск хлопчини виростав здоровий, рум'яний хлопець з огорілим лицем.

Минуло літо, настала осінь. Старий мав роботи від раня до ночі. Ховав пні з бжолами, збирав овочі, молот зерно на борошно, квасив капусту, приготавляв ся до зими. Його комора наповняла ся припасами.

Настала зима. Ціла балка вкрила ся снігом, що блищав до сонця, мов діаманти. Охрим зладив Остапови овечу кожушину і вишив шапку, чим хлопець дуже втішив ся. Тепер годі було вже спати на дворі. В своїй печері зладив Остапови лежанку з сухого моху, хлопець не міг розлучити ся з своєю козою. Вона цілий день бігала за ним, а на ніч лягала біля него спати. Старий ходив в відповідну пору на польованє в ліс і брав з собою Остапа. Вилазили тоді на беріг балки. Зго-

дом став його привчати до стрільби і подарував йому одну малу, легоньку.

Хлопець серед такої невидальщини забув згодом на своє гніздо. Навчився української молитви. Старий вчив його грамоти з старого часослова. Хлопець був дуже понятливий і до року читав старому з книжки.

Минуло так 5 літ. Старого вже виручав Остап в хазяйстві. Він виріс, був дужий, відважний і не зле стріляв. Він був правою рукою діда, котрий став знемагати. Дихавиця його мучила. Зплюю не міг по ночах спати. Старий прочував свій кінець. Не жаль було йому вмирати та одна думка його непокоїла: коли він замкне очі, що з хлопцем станеться?

На се хотів він його приготувити...

— Ти тямииш, синку, тих двох козаків, що тут одного разу були?

— Трохи тямлю. Я десь з ними їздив, чи щось... так як би в сні тямлю.

Один з тих козаків, що зветься Карпо Кожух, то твій тато.

— Не вжеж?

— Так, синку. Він коли не згинув, то навідається до тебе... бо бачиш, дитино, мені далі вмирати треба...

— Хибаж справді так? налякався Остап... А щож я без тебе робити му?

— Тож то я хочу тобі то сказати... Як я вже перестану дихати і моє тіло позимніє, то ти возьми заступу, викопай тут під грушею глибоку яму, мене вбери в жупан, контуш, в чоботи сапаянці, припни наоблю, за пояс застроми два пістолі, надягни шапку і покладь в ту яму. Відтак накрій мені китайкою очі, перехрести, відчитай молитву за усовнених і присип землею. Потім накопай землі що мога багато і заверши могилу, а на вершку постав хрест. А на тім хресті вишиши так: Тут отпочиває раб божій, Охрим Неситий козак войска Запорожского поповичівського куреня товариш. Упокоїлся в году... тепер мені 85 літ, то собі почисли, кільки мені буде від роду... і так напиши. А потому хазяйствуй далі, поки тобі завгодно. Коли тобі навкучить ся тут самому, то йди в світ. Панів оминай, бо вони тебе піймають, та в неволю за-

проторять. Ти шукай за козаками та проси, щоби тобі на Запороже дорогу вказали. Між козаками питай за твоїм татом, Корпом Кожушенком. Та ліпше буде як ти ще тут побудеш в балці. Колиб сюди які люди за мною приходили, то ти скажи, що я не хочу з ними говорити. Нікого не припускай близько, щоб ніхто не знав, що я вже вмер. Люди тебе скривдили би, обрабували. Ідучи з відси, виходи печерою, йли за потічком. Вхід до нашої печери заложи камінями, а товар весь повипускай — хай сам за себе дбає. А колиб ти, побувши на Січи вернув сюди знову, то під моєю лежанкою закопаний глечик з червінцями. Є там стільки добра, що можна і в Києві з того дуже добре жити, чи де хочеш. А під моєю лежанкою у головах знайдеш невеличку скринку з паперами. Особливо бережи той великий зшиток паперу. Я над тим кілька років працював, та посписував усе, що на своєму віку бачив, поки у сій балці не закопав ся. Колиб тобі охота, то прочитай сам, а коли ні, то передай якому грамотієви в Києві або на Запорожю. Там списано все по правді. Там добре, що я тобі синку говорю...

Від того дня Остап став сумний. Йому жаль було доброго діда. За смерть він йому ніколи не говорив, аж тепер. Від того великий сум заліг йому душу. На діда дививсь з страхом і жалем, начеб бачив його останній раз. Остап не знав, як чоловік вмирає, бо не видів того. Дід відає знає се добре... Йому тепер прийшло ся тяжко жити.

Дід занедужав. Цілу зиму дуже кашляв і не злазив з лежанки. Про все мусів дбати Остап. Аж з весною старому полекшало. Як пригріло сонце і розтаяли леди, як трава стала виколувати ся і бжолла забреніла, дід вийшов на двір, підпираючи ся на палици, і став ходити по дворі, гріючись до сонця. Він страшно змінив ся. Згорбив ся, голова та руки трясли ся, та дуже змарнів. Відтак присів на камени під печерою і похнюпив голову.

— От, славити Бога, діду, тобі вже лекше, говорив врадуваний Остап. — Буде тепліїше, то подужаєш зовсім. Я тобі меду з льоху принесу.

— Сідай тут біля мене, мій синку любий, сідай, я на тебе подивлю ся, ти моя потіхо, підпоро моєї старости...

Остап присів біля ніг старому і дививсь йому в старечі очі, а дід гладив його кучеряву голову.

— Мені справді може в літі полекшає, але другої зими я вже не переживу... Мені пішло вже на всісімдесять і шестий. Моїх ровесників вже либонь нема на світі.

В тій хвилі схопили ся з землі пси і полетіли сердито, найживши шерсть здовж потічка...

— Що се, спитали один другого.

— Бери, синку, рушницю, а мені подай другу. Сим боком ніхто до нас не заходить. — Старий підвів ся і випрямив ся. Остап приніс рушницю і побіг за псами.

— Далеко не відходь, чуєш?

А тимчасом пси гавкали завзято, чути було гелоси:

— Пугу! пугу!

— Хто ви? кричав Остап, не наближай ся, бо далєбі стрілю!

— Краще ти приклич собак, гукав хтось за корчами.

— Остапе, приклич собак, кликав старий, се козаки.

Остап послухав. Пси перестали гавкати, а за хвилю вийшли з Остапом з поза корчів два козаки, ведучи за собою коні.

— Здоров, діду Охрime! чолом тобі бемо, гукали козаки
Дід приложив долоню до очий і дививсь на них.
вимахуючи шапками...

— Справді! Далєбі! То ви, говорив вradуваний Охрим, і поклав рушницю на землю.

— Чого так забарились? — Остапе, бери від них коні, та проведи до стайні. Сеж твій батько, Карпо Кожушенко, а той його товариш... От гості любі, в хату просимо!

Остап не знав, чи радіти, чи сумувати... Він узяв коний і повів у стайню та розсідлав їх, а козаки за той час стали витати старого...

— В саму пору прийшли. Мені вмирати пора, та я страх стурбував ся, що з хлопцем буде...

— Ти справді, діду, підтоптав ся, а Остап виріс мов дубок той. Гарно виховав, спасибі!

— Я повинен тобі його віддати, та бачите, зі мною зле.

Я вже не в силі води собі взяти, не то що. Підождіть, аж мене поховаєте, а то сам загину. Старий розплакав ся.

— Вспокий ся, діду. Ми що иншого загадали... Ти казав колись, щоби ти приймака приймив. Ось тобі приймак, мій побратим, його бери...

— Виж розлучили би ся? побратими?

— Тож бо і є. Ми заприсягли собі до смерти не розлучати ся, та баба перебила. Мій побратим влюбив ся в гарну дівчину, тай засватав, а задля дівчини і товарища покидає. Ну, щож робити! Отож він загадав одружити ся з своєю Гапею, та до тебе прийти за приймака, хіба що ти не хочеш баби на своїм зимівнику...

— Не вжеж? крикнув старий, от божя благодать! Поблагословив мене Господь на сконі моїх літ дїтми.

— Ходи, мій сину, хай обійму, та поблагословлю тебе.

Старий плачучи з радости обіймав Максима.

— Та вибач, сину, що на весілю не погуляю, та коли ти прийдеш сюди зі своєю княгинею, то ще заграю на бандурі та любитись буду як ви обоєчко танцювати мете... Господи! Тобі слава! Який я тепер щасливий! Гей, Остапе, чогож ти там приріс?! Ходи сюди, гостий приймати... Ото радість... Гарно ви се обдумали.

Старий, начеб відмолоднів, випрямив ся, лише повеселійшало, виглядило ся... посмотрив вуса...

— Мені би обрити ся слід. Не брив ся цілу зиму. Виросла борода мов у папа.

Надійшов Остап:

— Я, діду, коням сіна дав.

— Здоров будь, синку, говорив Карпо, — от хлопець, хоч куди козак. Став його обнимати...

А тимчасом дід Охрим, не зважаючи на свою неміч, порав ся коло печи, щоб гостий почастувати.

Остап виручив його...

Як козаки поживились, питає старий:

— Що на Україні чувати?

— Що раз гірше, говорив сумно Карпо. — Руїна. Народ обороняєсь, як може і гине на муках. Тільки й слави, що Запороже. В гетьманщині по двох гетьманів. Старшина ко-

зацька до панства, до Польщі тягне, простий народ в Москві бачить своє спасенє. А Москва впинає що раз глибоше свої кіхті в українське тіло.

— Вже то від Москви не ждати нам спасеня, говорив дід Охрим. Був я при переяславських пунктах. Здавало ся, гаразд буде під московським православним царем, а потому нищили ті пункти один за другим. Наних найкрасших людей в Сибір пігнали, і зрадою, без суду. Згадати страшно.

— Я кажу, що на нікого покладати надії українському народови, як лишень на власні сили, говорив твердо Карпо.

— І я се кажу, щоб лише єдність була, щоб Бог послав нам такого чоловіка, щоб потрапив усіх з'єднати, а тоді ми нікого не боїмось. У нас буде така сила, що і Москву і Мяхів проженемо з нашої хати, а Туркови скажемо: зась! — А що ви, козаки, тепер робите?

— Ворога бємо без розбору. Татарву шарпаємо, панів польських караємо, а коли забіжимо на лівий бік Дністра, то і Москві достанеть ся.

Така робота нічого не варта. Коли довкруги себе крутити меш ся, то не далеко зайдеш... Вам би перед усього розбити одно, а відтак вже обертай ся на другого...

— А хтож би по твоєму мав бути перший? питає Карпо.

— У давнину нам треба було здавити перш усього Татарщину і зайняти Крим та там запустити корінь. Воно може би й тепер не було пізно. Та тепер нема вже такого завзятя на Татар, бо вони теж охляли... Тепер би прогнати з України усю шляхту — панів, щоб опять козацтво розрослося та в піря поросло. А то козацтво має бути без високої панської старшини, без реєстра, без хлопа, а всі вольні люди, всі козаки. А розбивши Польщу, зайти на лівий бік України та прогнати Москву до її Сибіру... Та до такого діла треба би одної голови, розумної, та одного щирого серця.

— Ми не сидимо без діла, а підносимо народного духа, панів караємо...

— Хтож там тепер між вами передовий чоловік, на когоб покладати?

— Був орел сизий, та завчасу йому крила повтинали, нікчемники!

— Хто се такий?

— Семен Палій! Душа щира, козацька, лицар...
Деж він тепер?

— В Сибір Москалі погнали. А піймав його зрадою таки свій чоловік, славетний гетьман Іван Мазепа..

— Прокляте йому на голову...

— Те йому й буде. З Московою покумав ся, панство заводить, у царя московського у великих ласках.

— Пождіть діти. Ся сама Москва покаже йому почому локоть. Хибаж Самійлович не вислугував ся Москві, як раб, не гнобив задля Москви свого народа, — а нарешті в кайданах пішов в Сибір?

Довго так балакали. Тепер ще зимно було спати на дворі.

Козаки постелили собі в першій печері.

Другого дня йно на світ зайняло ся, Карпо з Максимом від'їхали.

Старий прикликав Остапа, тай каже:

— Нам, синку, незадовго розстати ся з собою. Коли прийде сюди Максим з жінкою жити, ти поїдеш з своїм батьком на Січ. Про мене ти будь спокійний. Мої приймаки будуть добрі. А тобі годі загорожувати твою долю. Тобі в світ треба, розуму вчити ся, слави добувати...

— Хибаж мені, діду, біля тебе зле? — говорив засумований Остап. Хай живуть тут і Максим з жінкою, я їм перепиняти не буду.

Не в тім діло. Тут могло би жиги дваїцятєро людий, і не були би голодні, а тобі годі тут сидіти. Поїдеш з батьком на Січ, так мусить бути для твого добра. Ми більше не побачимось. Згадуї мене в молитві, бо я до тебе щирій був і дуже тебе люблю.

Остап став плакати, обнімаючи діда за шию:

— Дідусю, не виганяй мене від себе.

— Не виганяю, та так мусить бути. Та маєш бути козаком, а не свинопасом. Не в лісі тобі вікувати, а серед світу широкого, для України треба щось зробити, бо се святий о-

бовязок кожного. Україна конає і помочи просить. Я вже не піду, своє відслужив. На тебе саме черга. Так воно, дорога дитино, для Вкраїни так треба, чуєш? А там, на широкому світі, не дай заманити ся спокусуючій сатані, не зляшися, не змосков ся, не дай панам заманитись на почеси і богацтва, а служи вірно твому народови, тій бідній неньці Україні, розриваній на шматки, тям, що лиш сей тобі брат, хто твоєю мовою говорить, однаково з тобою Богова молить ся, той тобі брат, хто не пан, чи він польський, чи московський, чи козацький. А коли так жити меш, будеш щасливий, а я зза моголи буду тебе благословити. Тям, Остапе, що колиб ти відступив від сього мого заповіту, то я, хоч як тебе люблю, прокляв би тебе як Каїна. Так, моя люба дитино — ну, обніми мене кріпко і не супротивляй ся моїй волі, бо така й Божя воля. Мною і так довго не потішив би ся ти... в мене кожний день дарований, не довго вже того віку — ну, не плач...

Тепер взялись оба порядкувати першу печеру на прийняття молодих. Остап успокоїв ся і приготував ся на свій виїзд.

Минуло з того часу дві неділі. По зимі і сліду не стало. Усе зазеленіло ся, замаїлось мов в раю. Старий з весною прийшов трохи до себе.

Надїхали сподівані гості на трох конях. На однім сидїла гарна чорнобрива молодиця Ганя.

Старий не знав вже, що робити з радощів. Поцілував усіх, тай повів у хату. Молодиця цікаво усьому придивляла ся. Вона була сирота, не було їй за ким тужити, жалувати! Старого любила вона відразу, їй тут дуже подобало ся, тому, що тут було безпечно. Трохи перелякала ся, переходячи печерою над потічком, але се тепер минуло ся. Їй здавало ся, що йде до пекла, а вона попала у рай...

VIII.

Третього дня опісля держав Максим перед печерою два осідлані коні а старий Охрим держав в обіймах Остапа і плакав. Йому кривавилось серце, коли пращав ся із своїм любим хлопцем. Карпо стояв на боці і собі втирав сльози.

— Нічого вічного на світі, заговорив старий, пускаючи Остапа. Щаслива вам дорога, Боже вас благослови! Пішли.

Старий хрестив їх, поки не скрили ся за корчами ліщини. Максим відвів їх аж до печери.

— Прощай, побратиме! Прощай!

Обняли ся оба сердечно. Максим поцілував ще хлопця і вони пішли в печеру.

На дорогу виправив старий обох мов на весіля. Подарував багату одержу і зброю. Та Остап такий сумний був, що сі подарунки його не займали.

В тій печері він не був ніколи. Йому аж страшно стало у тій птьмі чалапкати водою.

Вийшовши на світ Божий, вони посідали на коний і їхали з разу на полудне, поки не здибали пригожого місця для переправи. Тут перейшли на другий бік і опинили ся в степу. Їхали мовчки. Остап такий був зайнятий недавною минушістю, що на нічо не звертав уваги. На кони сидіти прийшло ся йому перший раз. На се звернув увагу Карпо; по, і став його поправляти. Їдучи вчив Карпо Остапа їхати верхом. По дорозі здибали руїну селищ і панських замків. Карпо пояснював йому від чого се стало ся. Козаки карали панів і руйнували замки. Пани відплачувли ся тим, що палили, руйнували селища...

Доперва се вирвало увагу Остапа з задуми.

— А деж люди поділи ся, що тут жили? питає.

— Кого не зарізила, не повісили, то пішов в світ за очи.

— І довго таке тривати буде?

Поки панів не виженемо...

Їхали днями, ночуючи в степу, поки дібрали ся до Дніпра.

Остап побачивши таку велику ріку, не міг з дива вийти, йому здавало ся, що стоїть вже над берегом моря.

— Се Діпро-словута, пояснював Карпо — перехрестись сину...

Добились вкінці на Січ. Про неї чував Остап багато від діда, і тепер переконав ся, що воно справді так є, як дід говорив. Знайшов тут і ровесників, якими скоро заприятнив

ся. Тепер Карпо звернув цілу свою увагу на те, щоб Остапа навчити воєнного ремесла. Він вивчив його добре їздити на кони, володіти шаблею, стріляти, плавати. На сю науку страшили три роки. Остап виріс мов дуб, був відважний на всю небезпеку. Його дуже усі полюбили.

За той час виходили ватаги козаків на Україну ляхів карати. Скликали до себе народ, творили купу збройного люду, деколи вертли з великою добичею, деколи знову не вернув ніхто. Котрий ватажок вернув щасливо, його гнали опять. Такий найбільше міг біля себе згуртувати козаків, бо його шанували. До таких належав і Карпо Кожушенко. Йому теж повелося кілька таких походів. Задля того і його сина Остапа усі любили.

Тому й не диво, що коли тепер Карпо загадав такий похід, зголосилося до нього повних п'ять сотень козаків. Карпо загадав виконати свій замісл і розправитися з паном Овруцьким, про якого пильно розпитував втікачів з Красноставців. Від них довідався, що жаден козацький загін не здужав взяти красноставецького замку.

— А я його візьму тай годі! сказав твердо Карпо... Лагодься, сину, на велике діло.

Остап ходив не раз з козаками у похід на Крим, на панів. Піймив всі хитрощі козацькі, а панів ненавидів від серця. Про своє панське походження забув зівсім. Йому менше би снилося, що побував колись на пишному панському замку серед розкоші. Нераз питав за себе Карпа, та ніколи не почув иншої відповіді, як хиба: »колись про себе дізнаєшся, тепер тям собі лише, що ти козак... хиба сего тобі мало?»

А йому о стільки було сього мало, що хотів стати найславнішим козаком на всю Україну, таким, як був Сагайдачний або Хмель. До козацтва приляг цілою душею. В панах бачив страшних ворогів, котрих треба нищити. На Запороже приходили збігці з під панського ярма. Вони розповідали про те, як народ мучиться, і се ще більше розпалювало його завзяте. Чував він багато і про пана Овруцького, і не раз пригадував Карпови, що і сего діавола пора би на чергу поставити...

— Прийде і на його черга, говорив Карпо.

Тому то Остап дуже зрадів почувши про похід на красноставецький замок.

— Се в мене послідний поход, говорив Карпо Остапови. Нев одній був біді, а Господь хоронив мене, аби я міг ще з паном Овруцьким порахувати ся. Таке маю прочутє, та коли сповню мою присягу, то не жаль мені буде вмирати і так спіchnу на землі, де й родив ся.

— Хибаж ти, тату звідтам будеш?

— А вжеж. Тому-то в мене з сим собакою не покінчене діло.

— А що він тобі зробив?

— Мого батька й маму звелів киями на смерть забити, а мене втопити, та добрий чоловік спрятам мене в пору перед панським гнівом.

— Ну, коли так, то і мені з ним діло... от гаразд складаєть ся.

Не близько було з Січи до Красноставців, та ще ватага Карпова накладала дороги, виминаючи селища, міста та панські замки, щоби прийти незаметно до Красноставців, заки доберуть ся до ліса, який Карпо знав дуже добре. В сім лісі вони запали, мов на дні моря. Карпо вишукав якусь неприступну балку і тут ждали слушного часу.

IX.

У той час готовились на красноставецьким замку до великого свята.

Пану Овруцькому навкучилось самотнє житє серед сеї пустині, а при його богацтві не тяжко було знайти дружину хоч би з якого роду.

Пан Овруцький оженив ся з дочкою магната Потоцького в Бучачі і саме тепер мав вернути до свого замку з гарною двадцяти літною жінкою.

Щоби сей поворот випав славно і врочисто, пан Овруцький заповів величавий бенкет і спросив панів сусідів.

Він не пожалів нічого, щоб бенкет випав на славу його роду. Хотів показати, що він не менший магнат, як його тесть пан Потоцький.

Виїжджаючи на весіле, приказав службі, щоб усе було гарно як слід на магната, щоб не застидав ся перед панами. — Гостий спросив богато.

З усіх усюдів з'їздили ся пани з своїми почетами.

Пора здавала ся спокійна, про козаків в тих сторонах не було чути.

Цілими днями їхали на замок панські карити і коляски різного рода і форми, а за ними ціла валка возів, коний, служби і псів та збройного почоту двірських козаків, що їх звали Семенами. Кождий показував себе важним через те, що виступав з великою дружиною і табором. У тих часах треба було почувати в степу або в лісі, бо дорога тривала нераз і тиждень. Треба було усе возити з собою. Тож вагтажили на великі вози дорогі шатра для панства, шатра полотняні для служби, кухню, посуду, харчі, вина, горілки, мягку постіль. Пани привикли до вигоди і розкошів, тому нічо не могло їм бракнути в дорозі.

Красноставчани дивлячись на ті табори йно хрестили ся, та ховали ся де хто міг. Вони знали, що пан має вернути з молодою жінкою, що на замку буде якийсь бенкет, і знали, що при таких бенкеті не обійде ся без напасти. Вони знали, що пани попившись вигадують якусь забавку, при якій не обійдеться ся без людських сліз. А що вигадувати буде ще й панська служба?

Ось недавно загадали пани собі на втіху топити в ставі відьом. Ловили по селу молодниць і старих баб, та кидали в воду: котра не птопила ся, то видно, що відьма, бо її чортяка помагає. Таку вбивали.

Налякачий народ дрожав, жінки плакали, діти ховали ся по бурянах, мужики йно кулаки затискали, та на ніщо не могли зважити ся, не чуючи в собі сили.

А панів напливало в Красноставці щораз більше і більше. Усіх годі було помістити в замку. Вози позаїздили на економію. Служба або тут помістила ся, або йшла до хлопських хат на постій. Панство значне розмістило ся в замкових покоях. Від того було на замку глітно, що нікуди голки покласти. Служба ганяла один за другим як в муравельнику. Зно-

сили з возів скрині з убранем святочним, то що, ходили горі сходами і вніз, погрудчуючи себе взаємно.

Замкова служба розмістила гостей після достоїнства, а всім пораджував маршалок замку, старий та сивий слуга пана Овруцького, також гербовий шляхтич.

Коли гість розтаборився, йшов до меншої салі їдальної пожити ся, кождий себе бо головний пир був назначений на вечір. Поп'ївши міг гість робити що йому завгодно аж до вечера. Гості розбрили ся по цілм замку, по огороді і парку, ходили на привітання одні до других, відтак мішала ся в гуртки, балаючи та вижидаючи торжества.

Над вечером приїхав і пан Овруцький з своєю жінкою та його тесть і теця. Приїхали шестірнею карих коний в позолоченій кариті.

На мило від замку попри дорогу позапалювано смоляні бочки. Почот гарно вбраних дворецьких козаків на здорових конях палив з мушкетів. Відтак розділили ся на двоє. Одна часть їхала передом, друга по задку карети. Як наблизили ся до замку, вистрілили з гармат. Цілий замок аж горів від смолоскинів. Було ясно як в день. Усі гості вийшли на привітання, заки ще карита заїхала перед палац. Рівати, вигукування, стріли гарматні.

Як карита станула, прискочив старий маршалок, отворив дверці карити і поміг висісти панови. Пан Овруцький висів бадьорно і поміг своїй молодій жінці. Тоді маршалок виголосив витальну промову. За ним виступив капелян замковий, патер єзуїтський, з промовою теж. Він благословив молодят, бажав їм доброго здоровля для речі посполитої і католицтва, якого пан Овруцький показував себе ціле жите ревним берцем.

Пан Овруцький був вдоволений таким прийнятем, всміхнувся любо до жінки і подав їй руку. Пішли горі сходами, вкритими дорогими турецькими килимами.

Поки що пані Овруцька зайшла до своїх покоїв, де слуганки кинулись її переодягати до вечері.

Вона була на причуд гарна і зівсім не під пару старому підтоптаному панови. Пан Овруцький, хоч почорнів чуприни і вуса, хоч був червоний на лиці, був старий. Але панна

зважилась вийти за старого, бездітного маґната рахуючи на те, що не довго йому жити. Він вмере, а вона візьме по нїм його багатства і заживе після вподоби.

Пани бачучи таку пару стали підсміхати ся та нишком жартувати собі, хоч се не перепиняло їм кричати віватів.

Велика сая була вже до вечері приладжена. Понаставляли великих дубових столів, вкритих тонесенькими обрусами. Столи аж гнули ся від позолоченої та срібної посуду, дорогих чарок і чаш.

За недовгий час маршалок виступив на середину і заповів, що йдуть ясновельможні. Усе стишило ся. Коли війшов на саялю пан Овруцький ведучи під руку жінку, усі крикнули «віват!» а на хорах заграла музика.

Пан Овруцький одягнений в малиновий оксамітний контуш, оперезаний богатим поясом. Одну руку держав на ручці богатої карабелі, другою вів під руку молоду жінку. Вона була вбрана в шовкову сукню. На голові в чорнім буйнім волосо блищав діядем, прикрашений перлами. Від його відбивало ся світло на всі сторони. На білій лебединій шнї пишало яс гарне намисто. Були се великі перли, поціплювані золотим тонесеньким ланцушком невиданої роботи. Одним словом, обоє наділи того вечера на себе, що в них було найкращого і найдорозшого.

Маршалок протиснув ся наперед і кланяючись заєдно так, що шапкою аж землю замітав, повів панство на їх місце під шовкову золочену кришну. Як вони посідали, рушили ся прочі гості, сідаючи після достоїнства.

Зараз потім влетіла служба прожохом з золотими та срібними полумисками і стала розставляти та подавати страви. М'яса печеного, дичини, риби, усього цілі стирти. Окрім замкової служби за кожним паном стояв його власний слуга. Пан їв сам, відтак набирав після тодішнього звичаю на тарілку ще і подавав своєму слугі. А той, чого не зжер, подавав поза себе ще дальше. Пан Овруцький мав славного кухаря. Він повигадував на той день таку невидальщину, що усі аж охали з зачудованя. З того був дуже радий пан Овруцький і підкручував з вдоволенєм вуси, а в душі пообіцяв кухареві нагороду за те, що так гарно справив ся.

Коли вже наївшись добре стали пити вина, то тоасти віватам і балачці кінця не було.

Величали молоду пару разом, відтак окремо. Славословили його шляхотські чосноти, його працю і труди в приборканю клятого бунтівничого хамства і т. п. Пан Овруцький а прослезився з радості. Відповідаючи на ті славословія, показував себе дуже скромним, та обіцяв аж тепер забрати с на добре д оділа і всю Україну очистити від своєвольного козацтва, коли йому Бог допоміг заложити нове гніздо в ті батьківським замку, до якого не добереться жадна сила.

— На тих мурах поломить собі хамство нераз зуби. говорив пан Овруцький, і я числячи на його силу стану тепер не не принагідно, як я робив досі, а цілою силою усмирятись козацьке зухвальство, нищити шизматиків та заводити сюди унії...

— Амінь! сказав патер. Пани скрикнули »віват«! а музика заграла »туш«. Опять на баштах відозвалися гармати.

Між гостями сидів нестарий ще шляхтич, пан Потро Ярчевський, гербу Наленч. Він прислухувався нетерпеливим розмовам, та коли дослухався слів пана Овруцького, таки не втерпів, щоб і собі не відозватися. Він попросив пристиглих о дозвіл, відкашлянувшись, підкрутив вуса і сказав так:

— А мені здається, що мосці панове непристойні і грешні слова говорите. Беретеся нищити шизматиків. А хто вони? То або хлопці хлібороби, що нас панів, годують своєю працею, або то козаки, що боронять і обороняли нас від татарської навали. І одні і другі одному Богови моляться, с однакоим хрестом знаменують ся, і вони такі наші брати...

— Шизматик-зрадник! крикнула шляхта, і забрящали шаблями.

Маєте рацію, мосці панове, говорив голосно, але спокійно Ярчевський, — я зрадник вітчизни і на се дам вам докази. Ось сей рубець на моїм лиці то від московської шаблі, з те, що зраджував мою вітчизну Польщу мати, а сї знаки на руках то від турецьких ланцюхів, якими мене п'ять літ кували чорній вежі в Царгороді, також за зраду Польщі. А ся друга рана ось тут, дивіть ся, то від татарської шаблі, коли я наскочив Татар на Поділю ясир відбивати. Тоді висвободив я з та

тарських посторонків між иншими піснацять шляхотських дівчат — я тоді також був зрадником вітчизни. А ви, мосціві панове, з гладкими личками і біленькими ручкам, ви патрі-які були би все добрими синами Польщі, колиб не ви, та не які були би все добрими синами Польщі (колиб не ви, та не ваші диявольські дорадники, єзуїти. Своїм нерозумом викликали ви повстанє Хмельницького, довели терпелівість того бідного українського народу до краю, довели вітчизну до упадку. Що з нами тепер? Москаль паламарує в нащій хаті і не вступить ся з відси, а ми, місто зєднати ся з народом, піднести його з темноти до стану чоловіка, — копаємо далше яму вітчизні...

То, хула- Єресь! інфамія! верещала шляхта, на шаблі його!

— Голя, панове! крикнув Овруцький. Пан Ярчевський за обиду шляхти відповість як слід — але тепер він мій гість і волос йому з голови не впаде...

— Коли маю за мої слова відповідати, то дайте мені договорити до кінця.. говорив Ярчевський. Вішасте хлопів-шиз матиків за те, що вони не вдячні. Скажіть, вдаривши ся в груди, за ще український народ має вам бути вдячний? Що ви для нього зробили? Невольник вдяки не знає. Зробіть його народом свободним, поставте його поруч себе, а тоді вдячнійшого народу не знайдете під сонцем. Ваші маєтки розлючене гайдамацтво руйнувало... у мене не спалили гайдамаки одного телятка. Чому? бо у мене, в моїх селах нема підданих, нема невольників. Коли повстали бунти народні, мої сусіди хлібороби хлопи узброїли ся до завязатого опору в моїй обороні, і я був безпечний. Я заможний неменче вас, хоч хлопа я не гноблю. Він сам добровільно мені помагає, бо я йому помагаю — живемо ваїмно в згоді побіч себе, як пристало на добрих сусідів християн. Ви робіть, як знаєте... мордуйте далі, слухайте єзуїтів, побачите, який кінець з того буде. Мене зарубайте зараз, я на те приготований. Через те я стану славним, ще братя шляхта зарубають мене за слова правди, за щирі слова перестороги, зарубають того, що безліч разів клав своє жите на жертвеннику вітчизни. Чому би польська шляхта не мала рубнути тої самої голови, що її не розрубали

на поли битви московська та татарська шабля? Однак ви Польщу любите...

— Перестань Вашмосць крикнув пан Овруцький і поса-танів увесь — а то і я забуду на обовязки гостинности...

— Досить! досить слухали! кричали шляхтичі, гайдамака сам — на паль його!

Ярчевському не дали більше до слова прийти. Він цілий зворушений встав від стола, поклонився усім і вийшов. Пан Овруцький моргнув на прислужника і шепнув йому щось на ухо.

Слуга вийшов пржоохсм.

Як йно Ярчевський вийшов за браму замкову, його піймали замкові гайдуки, звязали, закрили якимсь килимом і по несли до льоху...

Як йно пан Овруцький пошептався зі слугою, усі догадалися, що се ходить о Ярчевського, та що пан Овруцький не подарує єму тої зухвалости.

Усі з того раді, бо-ж нечувана зухвалість в такий спосіб в магнатськiм домі нападати на шляхту та обставати за гайдамаками-шизматиками...

Особливо радів з того патер-єзуїт. Він зложив побржно руки і молився за спасенє душі того грішника, та лише очима зиркав то на пана Овруцького, то на шляхту...

— В магнатськiм домі, я ще такої хули не чував...

— І то з уст шляхтича гербового...

— Хто зна, який він шляхтич!

Заложуся, що то перебраний гайдамака-Запорожець.

— Не може бути, бо говорить по вченому...

— Гадаєте, що там таких нема? Го, го, го! Я був на Сїчi і сам переконався. Між тими діяволами трапляється люди дуже освічені.

— Де-ж вони тої освіти набралися?

— В тій шизматичькій академії в Київi, що ї заснував Сагайдачний, а відтак розширив та підніс Митрополит Могिला Петро.

Щоби затерти прикре вражінє з того, що було з Ярчевським, стали пани дужче пити, говорити один поперед другого та викрикувати. Бенкет тривав довго в ніч. Панство Овруцькі

ветали від стола і пішли до своїх кімнат. За ними повставали ли усі, а дехто то так підтягнув, що не міг устати і такому по-могли слуги. Прочі пирували далі, співали, крнчали а відтак забрали ся гуляти.

Те саме, що в покоях, діяло ся і на подвір'ю замковім. Тут понаставляли столів, а на них наклали тільки страви по-наносили тільки напиктів. Пан Овруцький не жалувал нічого. Кождий повинен добре зятимити його весіля. Гості не жалували собі теж, їли і пили, скільки лиш влізло.

Смолоскипи стали пригасати. П'яний народ лягав де попало...спочивати. На окономії і по селу чути було п'яні крики та співи. Красноставчани поховались, де лише хто міг. Кождь де лякало ся напасти.

Х.

Як йно переїхала карита панства Овруцьких. в селі аж заройло ся від слуг усякого росту і рода. Вештали ся гайдуки, лакеї, двірські козаки. Усе вбране гарне в кольорах та гербах своїх панів.

Між тою юрбою йшло двох козаків, які не мали на собі ніяких панських відзнак. Вони йшли несміло, потикались по улиці і разглядали ся на всі сторони здивованими очима.

На дорозі стрінули сотника надворних козаків пана Потоцького. Він держв ся бадьорно попід боки придивляв ся козакам і став в голос сміяти ся.

— А ви звідкіля, панове гетьмани.

Козаки станули, вклонили ся в пояс і не важпили ся відповідати. Се ще більше розсмішило бодьорного сотника.

— Що-ж вам, язика задубіли, чи що?

— Ми в такому ще не бували, пане полковнику, то й не знаємо, що з нами.

— Чого-ж ви сюди приплентались?

— Пан звелів, тай годі Супротивляти ся не можна, бо звелить вибити.

— Чий ви?

Ми вельможного пана Трачевського... піддані...

Богато вас приїхало?

— Чотирох. Двох десь згубило ся між народом, та ось

ми за ними і шукаємо, коли не будемо разом, пан вибатожить...

— Такий то і вельможний ваш пан, що з чотирма дурнями на весіле вибирається, а з вас то й козаки, що треба їх на мотузки повшинати...

— Та ми йно передягнені за козаків — ми піддані хлопці...

А на Січи бували?

— Не знаємо що воно є...

— Ех, дурні, от дурнів знайшов на втіху...

Біля сотника зібрала ся юрба козаків панських і стали з бідолах сміяти ся та глуздувати...

Хиба-ж тут яке весілля, чи що? спитав старший козак.

— А ти не знав? як же сюди їхав, не спитавши?..

— Не можна нашого пана питати. Звелиць їхати, то кидаємо вили, передягаємось за козаків і в дорогу.

— Справді, ви дурнійші, чим я гадав, а коли і ваш вельможний Трачевський такий мудрий як ви, то варто поглянути на його...

Ми голодні, а не знаємо де тут господа...

— А гроші маєш оден з другим? На чорта тобі господи, нині пан Овруцький весіле справляє, то й нагодує всіх, йдїть на замок... Але я би вам, лицарям, не радив там йти, бо там таких голопятників вішають...

— А мені таки їсти дуже хочеть ся, говорив старший козак, скрививши ся так, що усі зареготали ся...

— То ходи, я тебе проведу, каже сотник.

Пішли до коршми. Козак висипав зараз жменю червінців на стіл шинкареви і звелїв дати усього, чого забажає душа полковника.

Непрошені зараз повиходили і потягли на замок, де сподівали ся багатого пиру. Остали козаки зі сотником. Він те пер не глузував вже з їх непорядности, а подобрів геть.

Шинкар поставив меду, вина та горілки. Козаки пили мало з цинових михайликів, за те сотникови підливали раз у раз, та припрошували його милість не гордувати щирим серцем бідних людей.

— То кажете, пане, що в замку весіле? А ,чне як раз?

— Пан Овруцький женить ся з дочкою мого пана По-
тоцького...

То він ще такий молодий?

Ха, ха, ха! старий хрін, чуприну саджею мастить,
а ще молодій жінки захотілось...

— Я ще з роду не бачив панського весіля.

— Я аж горю з цікавості, та, бач, бою ся, аби пани по-
бачивши такого обірванця не посваволили та не казали, чо-
го доброго, і повісити.

— Чого тобі бояти ся, ти теж панський козак.

— Заки пана допитаю ся, то повисну... мій пан худопа
холок... Коби мені служити у такого пана, як Потаський, то
не бояв би ся: і одежа булаб і ковнір свій, і я був би справж-
нім козаком, а не передягненим мужиком... Та пий пане, не
гордуй, у мене ще є пару червоних.

— А твій товариш хто буде? Мовчить наче води в рот
узяв.

Се мій син рідний — еге-ж!.. Та я-б так просив, бла-
гав пана полковника, аби так не прогнівив ся та позичив нам
своєї одежі... ми би пішли на замок подивитись на панське
весіле, бо аж горю з цікавості.

— Я би вже нічого не пожалів...

— Ну, добре — я позичу вам одежі нашої та виглядати
мете, мов свиня з кульбакою...

Козаки переморгнулись значучо...

— Пане полковнику, батьку! вік не позабудемо ось
тобі нагорода — і викинув цілу жменю червінців перед сот-
ника.

Сотник вийшов з корчми і свинув. На се прибіг якпійсь
козак, вони перешепнулись. Сотник вернув, а за якої пів го-
дини приніс до корчми клунок з одежею.

— Ну, гони один з другим ось тут в печеру перебратись
каже вказуючи на бічні двері. та гляди, щоб часом контуша
не задягнув місто штанів...

Козаки пішли передягати ся...

За малу хвилю не можна було їх пізнати. Него, що оде-
жа надворних козаків була инша, гарна, нова, але і вони й
самі мов не ті стали...

А триста вашій мамі! гукнув сотник, я гадав, що вийдуть два опудала на горобців, а то справді молодці на диво.

— Здоровий будь, пане полковнику, говорив старший козак, дою тобі слово, що над ранком одержу віддамо, коли не пропадемо.

Вони вийшли на улицю, полишаючи при меді сотника і того козака, що приніс одержу. Йшли бадьорно і гордо, побрязкуючи шаблями...

— Дурні хами, говорив сотник, одягло ся то в людську одержу, тай зараз голову дре, мов пава.

А я тобі, сотнику, кажу, що то не мужики а якісь запорозькі свавольники... вони ще якесь лихо скоять, а потому піде слава на козаків пана Потоцького. Мужик не держить ся так гордо, а шабля у його те саме, що палиця — а сей — лицар — ну.

Сотникови трохи в голові проясніло. Він справді лякав ся, та досадно йому стало, що так його перехитрили.

Справді, Прокопе, побіжи та вели піймати, я трохи випив, та не могу побігти...

Прокіп метнув ся з коршми, та по козаках й сліду не стало. Замішали ся в юрбі. Прокіп вернув.

— А що?

— Ого! Як камінь у воду! То певно Запорожці.

І він вгадав. То був Карпо Кожух і його вихованець Остап.

Вони пішли на замок.

Сотник устав сам бігти, та ноги відмовили йому послууху і він сів, а відтак зараз і приляг на лаві...

— Лиш бій ся Бога, Прокопе, не говори того нікому, а то пропали наші голови... Гадав я, що посміємо ся над ними, а то перехитрили нас, чортові сини.

Як наші козаки ввійшли на замкове подвір'я, то вже бенкет розпочав ся, та вже не один піддідив так, що бачив дві свічки місто одної.

Вони йшли далі розтручуючи юрбу ліктями:

— Місце для вірних слуг ясновельможного пана Потоцького! гукали.

Прийшли перед самі двері замку. Тут служби тільки снувало ся, мов в муравельнику або бжів перед річкою..

Карпо углядів якогось старшого лекея..

— Ей, мосцївий пане маршалку.. будь ласка, проведи де небудь у куток, щоб побачили весіля моєї ясної панночки... Я її на руках носив, як ще дитиною була, я старший слуга її батька. — Карпо став зтирати сльози рукавом контуша — хай подивлюсь на її щастє...

До палацу козакам не можна, говорив добродушний лакей...

— Коли добра воля, то всьо можна, казав Карпо та всунув лакеєви в жменю червінця...

— Ходіть за мною... лише не вилазьте надто на світло.

Лакей пішов передом в огород поза палац, а вони попрямували нишком за ним.

Лакей відчинив якусь невеличку фіртку і повів їх темними вузкими сїньми. Вони держали один одного з аполу, виїшли відтак горі, аж лакей відчинив якісь малі дверцята, звідкіля вдарило ясне світло великої салі. То була малесенька на двох людий галерія під самою стелею салі.

Карпо дав лакеєви ще червінця.

— Сидіть тут тихо, я ошять прийду і проведу вас. Лакей пішов, а наші козаки познімавши шапки з голов посїдали на ослоні і дивили ся в долину на панів.

Карпо показав Остапови пана Овруцького, бе пізнав його зараз.

Його мусимо живого взяти, говорив Остапови, я з ним мушу собі поговорити і привитати ся.

Вони бачили, що на салі діяло ся, чули кожде слово. Чули, що говорили пани, чули, що говорив Ярчевський. Бачили, як пани верещали на його і ними така лють заволоділа, що Остап мимоволі стиснув в руці свою шаблю. Вони бачили, як виходив Ярчевський і як пан Овруцький давав знак своєму слугі.

— Буде з нас, шепнув Карпо Остапови. — Бачиш, що я не брехав, кажучи тобі про панів...

— Куди-ж ми вийдемо?

— Козак мусить дорогу знайти.

— Може би відбити того добрячого шляхтича?

— Відібе́мо, та не зараз, йому й так нічого не станеться, хіба що в льоху переночує.

Вийшли з свого скритка не зачинаючи дверей. Від того було трохи світла в сінях. Зійшли сходами в низ, пішли іншими сіньми, знову сходами на помацьки знову темними сіньми, держачи ся стіни, аж поки не почули людського гамору і пішли в той бік. Надибали якісь двері. Через них пробивало ся світло щилинами. Вийшли не відразу в якісь просторніші бічні сіни, що вели до головного коридаря. Там снувала ся служба. Як малий човен з незначної річки запливе в головне русло і попливе на бистрих філях могутньої ріки, так наші козаки пішли між юрбу, помішали ся з ними і пішли до головних сходів...

На самім порозі зачепив їх якийсь старий слуга і задержав серdito.

— Ви за чим тут, ха́ми?

— Не бачиш ко́ліру ясновельможного пана Пото́пко-го? гукнув грізно Карпо, показуючи на свою шалку, — ти пана мого зневажаєш і штовхнув в груди лакея так сильно, що він аж покотив ся зі сходів...

Відтак вони не ждучи вийшли скоро на поді́ре і замішали ся між юрбу. Зараз стали показувати з себе п'яних, кричали, підспівували, не договoрювали слів, стали обнімати та цілувати других, кого лише здибали.. поки не заплентались під замковий мур недалеко брами і тут полягали та стали хропіти.

Було се під самою стражницею біля брами.

Коли на замковій вежі вибила десята година, каштелян замку викликав старшого над замковим військом, звелів зачинити браму і поуставляти на баштах варту, при чім подав йому гасло на той день. Карпо зачув своїм бистрим вухом гасло: Варшава, відзов: варта! Коли сторож пішов замика́ти браму, Карпо встав, змуркотів щось з просоня, хотів йти, закотив ся і впав під само вікно вартового дому. Тут було темно. Він підвів ся на руках до вікна і бачив, як сторож завісив ключ від брами над своєю постелею а сам вийшов, щоб пороводити вартових на свої місця.

На то лише ждав Карпо. Він знову замуркотів, встав, зачав співати, заточувати ся, пішов опять між юрбу, знову завернув, і так заточив ся, що бебевхнув перед самими дверми сторожного дому, та так сильно, що аж двері відчинили ся. Тепер Карпо шепнув на Остапа. І той став муркотіти і заточувати ся, поки не зблизив ся до Карпа і упав біля нього.

— Прислони собою світло, шепнув Карпо, щоб мене ніхто не бачив...

Остап встав на ноги і киваючи ся на одному місці говорив щось сам до себе.

За той час Карпо мов гадюка переповз через поріг, хопив ключ з кілка, і вже опять був на дворі перед порогом.

— Вставай товаришу — говорив по п'яному Остап, підем та випемо ще по чарці... за здоров'я нашого ясно-можного паа-на! егеж!

— А ось і шинок, казав, Карпо, показуючи на двері сторожного домика — гей шинкарко, чорнобрива, ще по чарці дай, а то зацілуємо — еге-ж! І стоячи під дверима стали у двійку виспівувати охриплими голосами:

»Шинкарчко, полтавочко«...

— Еге-ж спить, клята, та най її всячина ходім ось там...

Остап миттю зачинив двері вартового дому, а ключ виймив з дверей і сховав. Тепер держучись під боки та заточуючись поплентались даліше.

В той спосіб вони добули ключа, зачинили двері і ніхто не догадав ся, щоб хто не будь заходив до сторожного домика.

XI.

На подвір'ю стали утихати крики п'яної служби. Усьо поклато ся, куди попало і захропіло. Світла гасли. Чути ще було де-не де крики на економії і по селу.

Стояла ясна зоряна ніч..

Тепер підкрали ся наші козаки під браму і тихенько відчинили на тільки, що один чоловік протиснеть ся. Карпо станув над ровом і в тій хвилі відозвав ся півень раз за разом тричі.. То було козацьке гасло.

Як йно смеркло ся, вийшли Карпові сотні з балки, де колишали коний, прийшли лісом і засіли в комиші над ставом. Ждали на умовлений знак. Козацтво подалось до брами тихо, без гомону. Здавало ся, що душі замучених людей збирають ся на весіля свого ката, пана Овруцького.

— Гасло: Варшава, відзив: варта, шептав Карпо козакам. Що мога не проливати крови — пняних вязати посторонками...

Козаки відчинили браму на оба крила і всипались туди мов пішоно до мішка. Вязали пняних мов братів. Карпо з кількома подав ся на башту. Вартовий куняв, опершись на свою гаяльбарду. Почувши від Карпа гасло, куняв дальше, бо і він випив теж. Його теж звязали. Те саме зробили і з вартовими. Одна часть подала ся на економію робити ту саму роботу. Лише тих, що стояли постоем по селу, не чіпали, тих то вже Красноставчани самі угостять, як дізнають ся, яких гостей має пан Овруцький.

Тепер ходім, хлопці, на весіле, говорив Карпо. З шаблею в руці пішов передом. В палаті ще бенкетували. Музика грала завзято, а пани з гарними панями танцювали. Їм було безпечно за сими грубими мурами, що їх хлопеські руки збудували...

Одна часть козаків кинулась по замкових покоях взяти пняних панів.

Карпо отворив ногою двері до салі, де танцювали пани. Коли станув на порозі, гукнув:

— На весіле приходимо, хоть непрохані. Ану-те музики! заграйте і нам сіромахам! Усі, що тут були, задубіли зі страху. Пані стали кричати та мліти. Усі збілись в одну купу в куток салі, наче отара овець, коли вовк прокрадеть ся в кошару.

— Панів брати живих на пута — жінок не чіпайте.

В тій хвилі почули ся стріли з пістолів в сінях замку.

Кількох панів почувши галас і крик, вибігло до сінний з шаблями і пістолями. Між ними стояв з шаблею на голо з пістолем в руці пан Овруцький. Він лаяв в біса гайдамаків.

— Не рунте його, братчики! гукав Карпо біжучи прямо на нього. Побіч нього біг що сили Остап.

Пан Овруцький заскредго тів зубами. Він догадав ся, що се ватажок і прицілив до його пістоль. Привбіг Остап і в саму пору підбив шаблею руку пана Овруцького. Куля пала в стелю. На шию пана Овруцького впала петля. Віч повалив ся на землю. Його звязали цупко. Пуччання нічого не помогло. Було по всьому. Без проливу крови, без всяких заходів, без облоги — попав в руки козацтва сильний, нездобутий панський замок, якого не могла взяти жадна козацька ватага. Попав ся в руки козацьких местників гордий пан, спокон вічний гнобитель козацького роду.

Козаки страх раділи.

— Ходім, хлопці, повечеряти, — може пани не зїли усього... Панас Чабан зі своєю сотнею буде сторожити нашу безпеку. Зачинити браму і поставити сторожу по баштах. Твоя сотня, Панасе, не сміє доторкнути ся михайлика. За се відповідаєте вашими головами. Ми робити мемо порядок з панами.

Пішли до великої салі. Тут в куточку сиділи налякані пані. Вони прочували свій близький кінець, плакали і молили ся.

Карпо Кожух сїв на мягенській канапі і звелів привести перед себе пана Овруцького.

— Пізнаєш мене, пане Овруцький?

Пан Овруцький стояв перед ним зі звязаними позаду руками. Він дививсь з погордою і злістю на козаків.

— Я тобі пригадаю ся, пане. Я той самий Карпо Кожух колишній твій підданий. Моїх батьків звелів ти княми на смерть забити, а мене втопити, як щеня. Я забрав тобі сина, але се не був ще край моєї шіести. Розплата посідує за раз.

Пан Овруцький здрігнув цілим тілом. Він рванув ся так що аж посторонки на руках затріщали.

— Колиб в мене не звязані руки, я-б тебе задушив руками.

— Хлопці! розв'яжіть його, а то ще скаже, що хам його боїть ся.

Розтяли мотуза. Пан Овруцький не міг з дива ввійти, що з ним робить ся.

— Віддай мені сина мого, а всьо тобі прощу, майно мое віддам — звільню тебе від панщини.

— Чи бачив хто такого панського дурня? Ні твого майна, ні твоєї свободи я в тебе не прошу. Я кивну лише пальцем, а зараз повиснеш або на пали застрягнеш. Давно тобі се належить ся, та я не таке для тебе придумав. І сина я тобі віддам, і то зараз. Остапе! привитай ся з твоїм рідним батьком! Бачиш, пане, як гарно я твого сина виховав! Він ко зак душею і тілом. Він в таборі твоїх ворогів...

Всі стояли здивовані. Пан Овруцький дививсь здивованими очима на усіх, недовіряючи придивляв ся Остапови.

Остапови зашуміло в голові. Йому нагадало ся відразу щось давне, дуже давне, мов крізь мраку. Нагадали ся йому дитячі літа, панські покої, розкіш. Йому здавало ся, що тепер як раз прокинув ся з якогось сну і не може ще стямитись.

З тої думи вирвав його чортівський сміх пана Овруцького. Такий сміх він колись давно чував і дуже його лякав ся.

— Ти брешеш, хаме, кричав пан Овруцький. ти так не мучити хочеш, глузуєш з мене. Ти давно замучив мою дитину, а може і зів її з пімсти, бо ти гірш людоїда.

Карпо на ту зневагу ні вусом не моргнув.

— Ану, поглянь за праве вухо тому козакови — що там побачиш? А може ти і не знаєш що у твої дитини було червоне знамя за правим вухом? Се те-ж памятка по твоїх кровавих вчинках, коли твоя вагітна жінка налякалась проливаної тобою козацької крови... Ну, подивись, тоді може і не скажеш, що я брешу.

Пан Овруцький приблизив ся до Остапа. який стояв не порушно. Він придивляв ся за праве вухо.

Відразу не той став. Його лице повеселіло, очи заблиснули радістю...

— Справді! Боже мій, слава тобі! Станіславе, Стасю мій! Тільки я сліз виплакав за тобою, а тепер на старість мою вертаєш мені живий і здоровий!

Пан Овруцький розняв руки, щоби обняти Остапа. Остап відступив ся.

Козаки дивились, що з того вийде.

Остап каже:

— Не каляй мене твоїми руками. На них ще не засохла невинна кров хрещеного народу, моїх братів. Чував я за тебе багато, почув я з твоїх уст недавно ще, як ти хвалив ся нищити народ безвинний, що тебе годував кровавою працею... Ти мені не батько, я тобі не син. Я козак, що поприсяг карати і нищити панів, до яких ти належиш. Подякуй Богови, що я о тім дізнав ся, а то тебе власною рукою зарізав-би. Тепер годі, бо в мене твоя кров, — але я знати тебе не хочу — душегуба...— Ось де мій батько.

Остап підбіг до Карпа, присів біля нього на землі і став цілувати його руки...

Пан Овруцький не надіяв ся того. Він дививсь на те божевільними очима.

— Мій син відрікаєсь мене. Гайдамаку батьком зове та цю руку цілує — горе мені!

Пан Овруцький побаранів на лиці, зоколихав ся і впав на землю неживий...

Настала довга мовчанка.

Остап встав.

— Помоліть ся, братчики, зі мною за душу грішника. Сором такого батька мати, та все-ж то моя кров...

Остап прикляк біля трупа і став молити ся закривши долонями очі.

— Я тепер пан сього замку і майна, гукнув Остап випрямивши ся. Приклькати сюди маршалка того замку, розв'язати усіх панів і привести сюди.

Козаки розбрили ся.

— А то ватажко наш штуку втяв, хто би такого надіяв ся? Та що воно буде? гуторили між собою, розтинаючи панам пута на руках.

Привели перед Остапа старого наляканого маршалка. Шляхта посходила ся.

— Пізнавай мене і засвідкуй перед шляхтою, хто я є.

Маршалок вже чув, що тут скоїло ся. Він поглянув Остапови за вухо і сказав:

— Сьвідкую перед Богом та ясновельможними панами,

що се є ясновельможний Станіслав Овруцький, пан сього замку, який перед літами загинув. Пізнаю його по отсїм знамені, по сїм червонім пятні.

Шляхта дуже здивувала ся.

— А може і се нащо придасть ся, говорив Карпо виймаючи з гаманця золотий хрестик.

— Отсей хрестик мав на шиї хлопчина, коля я його взяв.

Маршалок приглянув ся хрестикови:

— Так воно справді.

— Слухайте тепер мене, гукав Остап, ви пани і панї, не лякайтесь нічого. Нікому волос з голови не може сласти. Ви гості того замку і мої. Вам, мої товариші, належить ся окуп военний за отсих бранців. Беріть усьо золото, срібло, яке знайдете в тїм замку, се вам вистане, а їх не тикайте — вас прошу. Мені того не треба, я ваш товариш долі і недолі до смерти. Беріть усе! Ви, пани, забирайтесь зараз в ранці зі своїми статками, бо заки сонце стане на південь. з того замку останеть ся руїна.... — Ну те, хлопці, прикликати мені усіх Красноставчан! вже дніє на дворі. — Їм я теж маю дещо сказати.

На дворі розвидніло ся. Світла в замку блідли...

— Є тут між вами який роєнт? питав Остап панів...

Виступив старий шляхтич.

— Пиши, пане, грамоту, що я, Станіслав Овруцький, пан сього замку і усіх сіл до того приналежних, усім моїм підданам даю на вічні часи волю. Знімаю із них панщину і всякі повинности, а за се, що вони тільки літ на мого батька і діда працювали, віддаю їм на власність усьо землю з лісами, рілями і ставами, сю, яку тепер мають, і яка належить до економії. — Усе напиши докладно, аби людям відтак не було напасти.

Заки спорядили грамоту, Остап звелїв виносити усе богацтво на замкове подвірє, яке припало на добичч козакам. Пани шляхта дуже були раді, що вийшли з цілою шкурою, збирали мерщій свою мізерію і виїздили з замку.

Вже стало ясно на дворі, як походили ся Красностав-

чани на замок. З початку бояли ся якої біди, та бачучи козаків, вони заспокоїли ся.

Остап вийшов на ганок і звелів реєнтови прочитати грамоту.

Люди не могли з дива вийти, що воно стало ся таке. На род дуже зрадїв.

— Тепер в мене просьба до вас, люди добрі. Усе, що тут є, ваше. Та я вас ще прошу, не проклинайте мого батька та помоліть ся за його душу, простіть його так як хочете, щоб Господь простив вам на страшнім суді.

Остап зворушений зійшов по ступнях на подвір'я і тут обняв першого старця, якого стрінув і поцілував. Се був Прокіп Верета. Він підпирав ся палицею — руки і ноги у нього тряслись.

Народ став плакати з радощів:

— Нехай пану Господь простить...

— Нуте, хлопці, гукав Остап. Я й забув. Пошукати мені десь у льоху того шляхтича, якого вчора замкнули за правдиве слово.

Народ кинув ся шукати. Слуги зараз показали. За хвилию вивели звязаного Ярчевського.

Він коли дізнав ся, що тут стало ся, дуже зрадїв і обняв Остапа.

— Спасибі, пане брате, — таким ділом змієш усі гріхи твого нещасливого батька, якому єзуїти розум затьмили.

— Еге-ж! а де той єзуїт, славний капелян?

— Ого! Йому одному не повело ся, говорив один козак. Його зразу повісили...

— Тепер йдіть собі, люди добрі, до дому — поздоровіть від мене своїх жінок та дітей — грамоту віддаю вишій старшині громадській.

— Грамоту треба занести до актів, каже реєнт.

— Роби, як знаєш, аби добре було і по законч. А тепер, хлопці, прошу вас, зруйнуйте се прокляте кодро, щоб не став камінь на камені. Я вже не пан його, а простий козак, ваш товариш. Тепер ти, батьку отамане, приказуй далше.

Карпо розпорядив, що треба. Навантажили возів усяким добром. Замок згорів, а решту поруйнували, підпалив-

ши порох у льохах. Козаки, відпочавши між Красноставчанами, помандрували на Січ.

Карпо передав ватагу гайстаршому сотникови, відлучився з Остапом, і поїхали в ліс, у балку, поклонити ся могилі незабутого діда Охріма та навідати ся до Максима.

Кінець.

